

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (UNEC)

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Magistr proqramının məzunu

Abbasova Könül Akif qızı

**“Azərbaycanda xəzər sahili turizm-rekreasiya potensialının təhlili və
qiymətləndirilməsi”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060803 “Turizm və Otelçilik

İxtisaslaşmanın adı:

“Turizm işi” Qrup T-301

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d.b/m. Məmmədov E.Q.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos. İsmayılzadə Ə.A

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Kəlbəyev Y.A.

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Turizm və rekreasiya ehtiyatlarının tədqiqinin nəzəri və praktiki əsasları	
1.1. Azərbaycanın turizm-rekreasiya potensialı.....	7
1.2. Xəzərsahili regionda turizmin inkişafının infrastruktur təminatı.....	16
1.3. Xəzərsahili regionun turizm-rekreasiya təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyəti.....	21
II FƏSİL. Xəzərsahili turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri	
2.1. Xəzərsahili regionda yayılmış turizm rekreasiya növləri və onlardan turizmdə istifadə imkanları.....	26
2.2. Xəzərsahili regionun mövcud turizm-rekreasiya potensialı və ondan səmərəli istifadə üsulları.....	40
2.3. Xəzərsahili bölgədə rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi mexanizmləri.....	47
III FƏSİL. Xəzərsahili bölgədə turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadədə səmərəliliyin təmin olunması	
3.1. Xəzərsahili bölgədə turizmin-rekreasiya təsərrüfatının inkişaf perspektivləri.....	57
3.2. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya və turizmin inkişafının müasir problemləri.....	63
3.3. Xəzərsahili turizm-rekreasiya potensialının inkişafında dövlətin rolu.....	72
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	78
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	81
REFERAT	85
PE3IOME	89
SUMMARY	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın zəngin təbii ehtiyatlarının olması, iqliminin rəngarəngliyi, bitki və heyvanat aləminin zənginliyi, qədim tarixə malik ərazilər və bu ərazilərdə yerləşən tarixi mədəni abidələrin olması rekreasiya turizminin inkişafında böyük rol oynayır. Xəzərsahili ərazilərin relyefinin, iqliminin yaşamaq üçün əlverişli olması hələ qədim zamanlardan bəri bu yerlərdə insanların sıx məsunkunlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu ərazilərdə zəngin təbii ehtiyatlar nəticəsində qədim dövrün insanları müalicə məqsədiylə rekreasiya turizmindən geniş istifadə etmiş, qonşu ölkələrin əhalisi bura şəfa tapmaq məqsədiylə üz tutmuşlar.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizm ehtiyatlarının öyrənilməsinin əsas məqsədi bu rekreasiya turizm ehtiyatlarını təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etməklə Respublikamızın gəlirli sahələrdən birinə çevirməkdən ibarətdir. Ümumiyyətlə ərazidə təbii və antropogen ehtiyatlardan istifadənin əsas məqsədi elə turistlərin cəlb olunması yollarını öyrənməkdir.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti Respublikamıza turistlərin cəlb olunması üçün xarici ölkələrdə bir sıra tədbirlər keçirməkdədir. Buna viza şərtlərinin sadələşdirilməsi, bir çox ölkələrə uçuşların müntəzəm təşkil olunması, Respublikamızın ərazisindəki görməli yerlərin, tarixi-və mədəni dəyərlərin, Milli Parkların, qoruqların, çimərlik mərkəzlərinin və digər məkanların turistlərə tanıtılması və həmin turistlərdə bu ərazilərə maraq göstərilməsi üçün böyük layihələr həyata keçirilməkdədir. Bütün qeyd olunanlar isə mövzunun aktual olunmasını göstərən əsas səbəblərdəndir.

Tədqiqatın predmet və obyekt. Tədqiqatın predmeti Azərbaycanda Xəzərsahili ərazilərdə mövcud olan turizm-rekreasiya potensialını təhlil etmək və onun qiymətləndirilmə üsullarını dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın obyektı isə Azərbaycanın Xəzərsahili turizm rekreasiya potensialı olan mövcud ərazilər hesab olunur.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat mövzusunun əsas məqsədi Azərbaycanın Xəzərsahili turizm-rekreasiya potensialı olan ərazilərini araşdırmaq və

bu ərazilərdə turizm-rekreasiya potensialının qiymətləndirilməsi metodlarını təhlil etməkdən ibarətdir. Bununla belə Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrində turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə yollarını müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat işində qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Azərbaycanın mövcud turizm-rekreasiya potensialını araşdırmaq;
- Xəzərsahili regionda turizmin inkişafının infrastruktur təminatını araşdırmaq;
- Xəzərsahili regionun turizm-rekreasiya təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyətini əsaslandırmaq;
- Xəzərsahili regionda yayılmış rekreasiya turizm növlərini araşdırmaq və onlardan turizmdə istifadə imkanlarını üzə çıxarmaq;
- Xəzərsahili regionda mövcud olan turizm-rekreasiya potensialını qiymətləndirmək və ondan səmərəli istifadə üsullarını müəyyən etmək;
- Xəzərsahili turizm-rekreasiya potensialının inkişaf etdirilməsində dövlətin rolunun artırılması mexanizmlərini vermək.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Respublikamızın Xəzərsahili əraziləri relyef və iqlimin komfortluluğu nəticəsində dərinlən mənimsənilmiş və burada bir sıra elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Azərbaycanın rekreasiya turizm ehtiyatlarının nəzəri və metodoloji məsələlərinə həsr olunan çoxsayda beynəlxalq və elmi konfranslar keçilmişdir. Bu konfranslarda Respublikamızın Xəzərsahili əraziləri xüsusi yer almışdır.

Bu ərazilərin mənimsənilməsində azda olsa rus və türk alimlərinin payı olsa da əsas informasiya mənbələrinə Azərbaycan alimlərinin əsərlərində rast gəlinmişdir. Rekreasiya turizminin öyrənilməsində xidmətləri olan xarici alimlərdən J.Vedennin, N.Mironenko, V.S.Preobrajenski, A.A.Tatarinov, H.Qlinskaya, S.Karaküçük, M.Sağcan və s. misal göstərmək olar. Respublikamızda bu sahənin öyrənilməsində isə, bir çox alimlərinin böyük rolu olmuşdur. Bunlara misal olaraq Ə.Əlirzayev, A.Salmanov, B.Budaqov, A.Nadirov, E.Mehrəliyev, S.Yeqanlı, Ə.Əyyubov, H.Əliyev, H.Soltanova, E.Məmmədov, İ.Hüseynov, S.Rəhimov,

N.Əfəndiyeva, Ç.Gülaliyev, H.Rəsulov, M.Museyibov, V.Dərgahov, M.Qasimov, C.Məmmədov və s. göstərmək olar.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları. Azərbaycanda Xəzərsahili turizm-rekreasiya potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi mövzusunda yazılmış dissertasiyada həm yerli həm də bir sıra xarici məqalə, jurnal, qəzet, əsərlər, dərslik və internet resurslarından istifadə edilmişdir. Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərin rekreasiya turizmində lazım olan statistik göstəricilərin öyrənilməsində Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarında istifadə olunaraq bir sıra təhlillər aparılmışdır. Bundan əlavə bir sıra kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları, dövlətin elektron informasiya vasitələrindən, tədqiqat materiallarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aparılması zamanı bir sıra metodlardan istifadə olunmuşdur ki, bunlara müşahidə, sistemli yanaşma, müqayisə, situasiyalı təhlil, anket sorğu, statistik analiz göstərmək olar. Qeyd edilmiş metodlardan istifadə etməklə tədqiqat işini daha ətraflı araşdırmağa imkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində bir sıra elmi yeniliklər öz əksini tapmışdır. Bu yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda rekreasiya-turizm potensialının mövcud vəziyyəti araşdırılmışdır;
- Tədqiqat işində Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində mövcud olan rekreasiya ehtiyatları təhlil edilmişdir;
- Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrindəki rekreasiya turizminin inkişafı üçün perspektivli ərazilər aşkara çıxarılmışdır;
- Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya turizminin regional inkişaf xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir;
- Xəzərsahili ərazilərdə turizm-rekreasiya potensialının inkişaf etdirilməsində dövlətin rolu konkretləşdirilmişdir;
- Xəzərsahili regionlarda turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə yolları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Son dövrlərdən Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi kimi perspektiv sahələrdə biri olaraq turizm çıxış edir. Respublikamızda turizmin inkişaf etdirilməsi üçün olduqca yüksək potensiala malik ərazilərin Xəzərsahili ərazilərdə cəmlənməsi səbəbiylə mövzunun araşdırılması, təhlili Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizmin inkişafına dair gələcəkdə keçiriləcək elmi konfranslarda istifadə oluna bilər. Bundan əlavə tədqiqat işində əldə olunmuş elmi- nəzəri və praktiki məlumatlar Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində infrastrukturun qurulmasında, preslektivli turizm növlərinin inkişaf etdirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin nəşri. Disertasiya işinin nəticəsi olaraq “Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində ekoturizmin inkişaf istiqamətləri” adlı məqalə hazırlanmış və nəşr olunması üçün təqdim edilmirdir.

Disertasiya işinin sturukturu və həcmi. Disertasiya işi ilk olaraq mündəricat sonra isə giriş, 3 fəsildən, 7 paraqraftan, nəticə və təkliflərdən, son olaraq isə ədəbiyyat siyahısı və internet resurslarından ibarətdir. Disertasiya işi ümumi olaraq 90 səhifədən ibarətdir və burada 8 cədvəl, 2 şəkil yerləşdirilmişdir.

Disertasiyanın birinci fəslində turizm rekreasiya ehtiyatlarının tədqiqinin nəzəri-konseptual mövzuları müzakirə edilmişdir. Disertasiya işinin ikinci fəslində Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizm ehtiyatlarından istifadəsinin müasir vəziyyəti araşdırılmış və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir. Disertasiya işinin üçüncü fəslində isə Xəzərsahili bölgədə turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadəsinin səmərəliliyinin təmin olunması yolları təhlil edilmişdir.

Disertasiya işində “Nəticə və təkliflər” adlanan bölməsində isə aparılmış araşdırmalardan əldə edilmiş nəticələr qeyd edilmiş və bir sıra təkliflər verilmişdir.

Sonda isə istifadə edilmiş 40 Azərbaycan və xarici ədəbiyyatları və 14 internet resursları qeyd edilmişdir.

I FƏSİL. Turizm və rekreasiya ehtiyatlarının tədqiqinin nəzəri və praktiki əsasları

1.1. Azərbaycanın turizm-rekreasiya potensialı

Azərbaycan Respublikası qədim dövrlərdən başlayaraq çox sevilib seçilmiş ərazilərdən biri olmuşdur. Qədim zamanlardan bu əraziləri bir çox alim və səyahətçilər səfər etmiş və öz əsərlərində bu yerlərin səfalı təbiətindən, mineral sularından, iqlimindən, tarixi-mədəni abidələrindən dərinlən söhbət açmışdılar. Burada olmuş məşhur alimlərə misal olaraq Ptolomey, Strabon, Plutarxı və s. göstərmək olar [17 səh. 30]. Bu səyahətçi və alimlər turist sayılmasalarda, Azərbaycana olan səfərlərin, səyahətlərin ilk bünövrəsi hesab olunurlar. Hələ qədim dövrlərə nəzər salsaq görürük ki, Respublikamıza gələn səyahətçilərin əsas məqsədi ticarət, dini yerləri səfər etmək və dərk etmə ilə bağlı olmuşdur [web. 1].

Respublikamız olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malik ölkələrdən biridir. Bunun əsas səbəbi Respublikamızın Avropa və Asiyayı birləşdirən kəsişmə nöqtəsində, Cənubi Qafqazın şərqində, Qafqaz bərzəxinin olduğu keçid nöqtəsində, Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsidir. Böyük Qafqazın cənub şərqini, Kiçik Qafqazın şərqini və Talış dağlarını əhatə edən Azərbaycan Respublikasında 9 iqlim tipi mövcuddur ki, bu da onun təbiətinin rəngarəng olmasında mühüm rol oynayır.

Rekreasiya sözü latın dilində tərcümədə “recreation”-yenilənmə yenidən yaratılma deməkdir [25 səh. 56]. Turizmdə rekreasiya sözünün Azərbaycan dilində mənası isə geniş şəkildə boş vaxtları dəyərləndirmək olaraq qəbul edilir. Rekreasiya fəaliyyəti insanları asudə vaxtlarında reallaşan, müalicə-istirahət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada asudə vaxt dedikdə insanların iş saatlarından kənar olan vaxt başa düşülür. Başqa sözlə desək asudə vaxt pul qazanmaq məqsədi ilə həyata keçirilə bilməz.

Respublikamızda rekreasiya turizminin meydana gəlməsində üç əsas səbəbi vardır.

1. İnsanların sürətli artması nəticəsində ortaya çıxmış tələb;

2. Bu tələbi doğuran ehtiyaclar;

3. Bu ehtiyacların meydana gəlməsini, başqa sözlə desək rekreasiya turizm sahəsinə sərmayə qoyacaq investorların ortaya çıxması.

Respublikamızda bir çox mineral ehtiyatların olması nəticəsində burada rekreasiya turizmi turizmin ən inkişaf etmiş növlərindən biri hesab olunur. Ölkəmizdə rekreasiya turizm potensialını yaradan amillərə iqlim, hidroqrafiya, flora və fauna, müalicə məqsədli palçıqların olması və s. misal göstərmək olar.

Rekreasiya turizmini digər turizm növlərindən fərqləndirən əsas əlamət onun əsasının tükənməyən təbii sərvətlərdən təşkil olunmasıdır. Ümumiyyətlə rekreasiya turizmi turizmin digər növlərinə nisbətən gəlirli sahə kimi hesab olunur. Bunun əsas səbəbi bu turizm növü müalicənin müddətinə görə uzun zamanı əhatə edə bilər. Müalicənin diaqnozundan aslı olaraq turist ona təklif olunan xidmətlə razılaşmalı, günlər və ya aylarla bu müalicəni davam etdirməlidir. Bu turizm növündə təklif olunan xidmətlər bir qayda olaraq tibbi normalar çərçivəsində həyata keçirilməli, gigiyenik şərtlərə cavab verməlidir.

Respublikamızda rekreasiya turizminin ən geniş yayılmış növü müalicə turizmidir. Bunun əsas səbəbi bölgələrdə olan təbii resurslar sayəsində bir çox sanatoriya-kurort müəssisələrinin olmasıdır. Bu sanatoriya-kurort müəssisələrini təmin edən əsas təbii resurslar müalicəvi palçıqlar və mineral tərkibli sular, dənizsahili qumlu çimərliklər, iqlim ehtiyatları və s. təşkil edir.

Sanatoriya-kurort turizmi Azərbaycanda turizmin inkişaf etmiş növlərindən biridir. Sanatoriya-kurort turizminin əsas faydalarına daxildir:

1. Müxtəlif xəstəlikləri müalicə edir;
2. İnsanların fiziki və psixoloji yorğunluqlarını götürür;
3. Müalicə-kurort turizminin bütün il boyu davam etməsi;
4. İqtisadi əhəmiyyəti olmayan, müalicə əhəmiyyətli təbii varlıqlara (dağ, meşə, mineral su mənbələri və s.) iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli hala gətirər və bu varlıqların olduğu yerlərə əhəlinin gəlməsini artırır;

5. Müalicə məqsədli təbii varlıqların olduğu yerlərdə gəlirin artmasını təmin edir.

Respublikamızda fəaliyyət göstərən sanatoriya kurort müəssisələri həm yerli əhali həm də xarici turistlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sanatoriya-kurort turizminin inkişaf etməsində ən önəmli şərtlərə müalicəvi palçıqın, iqlim, mineral suların, flora və faunanın olmasıdır.

Fəaliyyət göstərən sanatoriya müəssisələri bir-birindən fərqlənən üç tipə bölünür.

1. Palçıq üzrə fəaliyyət göstərən sanatoriya-kurort müəssisələri - Burada müalicə prosesi palçıq vannalarında aparılırki, buda bir çox oynaq, dəri, ginekoloji, əsəb və digər xəstəliklərinin müalicəsində geniş istifadə olunur;

2. Balneoloji resurslarla fəaliyyət göstərən sanatoriya-kurort müəssisələri - Burada müalicə xüsusi vannalarda və içməli su ilə həyata keçirilir;

3. İqlim üzrə müalicənin aparıldığı sanatoriya-kurort müəssisələri - Bu tipli sanatoriya kurort müəssisələri respublikamızın Xəzərsahili regionlarında geniş yayılmışdır. Burada müalicə günəş vannaları və narın qumlu çimərliklər vastəsiylə aparılır. İqlim kurortları əsasən ilin isti dövrləri üçün nəzərdə tutulmuşdur [31 səh. 383].

Respublikamızda bir çox müalicəvi palçıqlar vardır ki, onlar dünyaca məşhurdurlar. Bu palçıq resursları sayəsində bir çox kurort-sanatoriya müəssisələri fəaliyyət göstərərək həm yerli əhaliyə həm də xarici turistlərə müalicə xidməti təklif edirlər. Bu müalicəvi palçıqlardan ən məşhuru Naftalan palçığıdır ki, bu palçıq öz kimyəvi tərkibinə görə dünyaca unikal hesab edilərək bir çox ölkələrin kurort-sanatoriya müəssisələrindəki palçıqla müqayisə olunur [web. 1]. Naftalan palçığı bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Bu xəstəliklərə oynaq hərəkətləri xəstəlikləri, əsəb, dəri, ginekoloji, uroloji, qara ciyər və s. misal göstərmək olar.

Naftalan palçığı sayəsində Naftalan Sanatoriyası (Naftalan Hotel by Rixos), Çinar Santoriyası (Chinar Hotel&Spa Naftalan), Qaşaltı Sanatoriyası (Naftalan Hotel by Rixos), Şehirli Naftalan Sanatoriyası, Möcüzəli Naftalan Sanatoriyası fəaliyyət göstərməkdədirlər.

Naftalan şəhərində həm müalicəvi palçıq həm də qeyri-adiliyi ilə seçilən və dünyada yeganə qeyri-adi muzey kimi Naftalan şəhərində vardır ki, bu muzeyin

eksponatları qoltuq ağaclarından ibarətdir. Burada saysız hesabsız qoltuq ağacının olmasının əsas səbəbi bura gələnlərin özləri ilə qoltuq ağacı gətirməsi və gedərkən isə bu ağacı burada qoyub getməsi ilə izah olunur.

Respublikamızda müalicəvi palçıqların yayıldığı digər zona isə Xəzərsahili ərazilər xüsusən Abşeron zonasıdır. Abşeronda olan göllərin müalicəvi palçıqları xüsusən də yay ayları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Oynaq-dayaq, sümük xəstəliklərinin, revmatizma, dəri və s. xəstəliklərin müalicəsində bu palçıqdan geniş istifadə olunur [31 səh. 164].

İqlim coğrafi şəraitin formalaşmasında böyük rol oynadığı kimi rekreasiya turizmində də böyük paya sahibdir. Belə ki, iqimdən helioterapiya və aeroterapiya müalicə üsullarının aparılmasında geniş istifadə olunur.

Aeroterapiya insan orqaniziminə təmiz havanın daxil olmasıdır. Bu əsasən Xəzər dənizi sahillərində daha yaxşı nəticə verir. Bunun əsas səbəbi yüksək ionlaşdırılmış dəniz havasından əlavə duz və ozonun zənginliyidir.

Helioterapiya isə günəş şüaları ilə müalicəsinin aparılmasıdır ki, bu da Respublikamızda yay ayları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanda bu müalicədən əsasən Xəzər çimərliklərində həyata keçirilir.

Respublikamızda bir çox təbiət abidələri vardır ki, ondan məhz rekreasiya turizm potensialı kimi istifadə olunur. Bu təbiət abidələri bir-birindən fərqlənərək geoloji və geomorfoloji, hidroloji, flora və fauna abidələri olmaqla üç qrupa aid olunur.

Geoloji və geomorfoloji abidələr relyeflə bağlı olan abidələr hesab olunur və digər tarixi abidələrdən öz böyüklüyü ilə seçilir. Bu qrup abidələrə misal olaraq Göyüzən və Aveydağ (Qazax rayonu ərazisində), Bitum gölü (Binəqədi rayonunda), Sarıdağ, İlandağ (Naxçıvan rayonunda), Beşbarmaq (Xızıda) və s. misal göstərmək olar.

Hidroloji tarixi abidələrə isə şlalələr, gölləri və s. aid etmək olar. Respublikamızda olan məşhur şlalələrə misal olaraq Afurca (Quba rayonunda), Laza və Şahnabaz (Qusarda), Təkdəm (Yardımlı), Çayqovuşan, İstisu, Pırbənövşə, Mədrəsə, Qalacıq, Burovdal (İsmayilli rayonu ərazisində), İlisu (Qax), Yeddi gözəl,

Muncuq (Qəbələ), Katexçay (Balakən), və s. göstərmək olar. Bu şlalələr həm yerli əhali həm də turistlərin böyük marağına səbəb olmuşlar.

Respublikamızda gözəl mənzərələri ilə fərqlənən bir çox göllər vardır ki, son zamanlar daha çox seçilən məkanlara çevrilmişdirlər. Bu göllərə misal olaraq Göygöl və onun ətrafında olan Maralgöl, Zəligöl, Ağgöl, Şamilgöl, Ceyrangöl, Qaragöl, Ördəkgöl göllərini, Tufangöl, Nohurgöl (Qəbələ rayonunda), Batabat, Qanlıgöl, Savartıgöl (Naxçıvanda), Sakit göl (Şamaxıda), Ağgöl və s. göstərmək olar.

Uçqun nəticəsində Kəpəz dağının Ağsu çayının qarşısını kəsməsi nəticəsində yaranan göllər silsiləsindən ən böyük və mənzərəsinin gözəlliyi ilə göz oxşayan Göygöl son zamanlar yerli əhali və turistlər tərəfindən ən çox seçilən məkanlardan biridir. Göygöl nadir floara və fauna ilə zəngin ərazilərimizdən biridir ki, burada cüyür, dağ keçisi, Qafqaz maralı, qızıl balığa (yaxud farel) və digər nadir heyvanat aləminə rast gəlinir [26 səh. 248].

Son zamanlar Nohur gölü ətrafında avarçəkmə yarışları keçirilməyə başlamış, həmçinin turistlərin istirahəti üçün şərait yaradılmışdır.

Canlı aləmin təsiri ilə yaranan flora və fauna abidələri isə əsasən nadir landşaftları ilə seçilən ərazilərdə, relik və endemik bitkilərin olduğu regionlarda təsadüf edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi təbiət abidələri həm dərkətmə turizmində həm də idman turizmi növündə geniş istifadə olunur.

Respublikamızda son zamanlarda ekoturizm geniş sürətdə inkişaf edir. Biz ekoturizmə təbiət parklarını həmçinin milli parkları, qoruqları və başqa mühafizə olunan təbiət ərazilərini aid edə bilərik. Bu turizm növünə bəzən “Aqro turizm” də deyirlər. Başqa sözlə yaşıl turizm, alternativ turizm, təbiət turizmi, dağ turizmi, foto safari, yayla turizmi, nəbatət (bitkiləri öyrənmək) turizmi, axar su idman növləri(kano-raftinq), ferma turizmi, atla təbiət gəzintisi, düşərgə, ev turizmi, mağara turizmi (speloturizm), mədəni turizm kimi terminlərlə də əvəz etmək olar. Ekoloji turizmin növünün əsas üstünlüyü ətraf mühitə ziyan verməməsindədir [13 səh. 33].

Respublikamızda ekoturizm suyu, təmiz havanı, landşaft örtüyünü, flora və faunanı və digər gələcək nəsil üçün mühüm varlıqların qorunmasında mühüm rol

oynayır. Respublikamızda bu turizm növündən ekoturistlər əsasən təmiz havada gəzinti, velosipet sürmək, təbiətin nemətlərindən dadmaq, xalqımızın tarixi irsi hesab olunan əl əməklərini müşahidə etmək və onu öyrənmək, hər hansı bir yerli xalqlarımızın bayram və ya tədbirlərində iştirak etmək və bu kimi digər maraqlı anları yaşayırlar.

Ekoturizmin inkişaf etdirilməsi hal hazırda Respublikamızda böyük önəm daşıyır və bunun üçün bir çox təbiət komplekslərinin qorunulmasına və bərpasına başlanılmışdır. Mühüm təbii kompleksləri il seçilən ərazilərdə Milli Parklar yaradılaraq turistlərə və yerli əhaliyə buradakı canlı aləmi görmə imkanı yaradılmışdır.

Respublikamızda yerləşən Milli Parklara aşağıdakılar daxildir.

- Abşeron Milli Parkı;
- Zəngəzur Milli Parkı (Akademik H.Əliyev adına);
- Altıağac Milli Parkı;
- Göygöl Milli Parkı;
- Ağgöl Milli Parkı;
- Şirvan Milli Parkı;
- Şahdağ Milli Parkı;
- Hirkan Milli Parkı;
- Samur-Yalama Milli Parkı [web. 5].

Respublikamızın ərazisində yerləşən bir çox qoruqlar vardır ki burada təbiət kompleksləri, nəsli kəsilməkdə olan mühüm landşaft örtüyü, bitki və heyvanat aləmi qorunur. Qoruqlar Respublikamızın zəngin təbiətinin qorunmasında ən önəmli rol oynayır. Burada nəinki nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvanat aləmi, eləcə də dünyada nadir rast gəlinən reliktlər və endemik flora və fauna, mənzərəli təbiət abidələri-şəlalələr, göllər, buzlaqlar, mağaralar və s. qorunur. Respublikamızın qoruq elan olunmuş ərazilərində turizm məqsədi ilə istifadə etmək, eləcə də, ov etmək, balıq tutmaq, heyvanların otarılması, hər hansı kəşfiyyat işləri aparmaq və bu kimi təbi komponentlərdən istifadə etmək tamamilə qadağan edilir.

Respublikamızda olan dövlət qoruqları

Qoruqlar	Yarandığı il	Yerləşdiyi ərazi
Göygöl Dövlət Təbiət Qoruğu	1925	Xanlar rayonunda
Qarayazı Dövlət Qoruğu	1978	Qazaxda
Bəsitçay Qoruğu	1974	Zəngilan ərazisində
Qaragöl Dövlət Qoruğu	1987	Laçın rayonu ərazisində
Şirvan Dövlət Təbiət Qoruğu	1969	Salyan və Naftalan rayonunda
Qızılağac Dövlət Qoruğu	1929	Lənkəran rayonunda
İsmayilli Dövlət Təbiət Qoruğu	1981	İsmayilli rayonu ərazisində
Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu	1929	Zaqatala və Balakən rayonu ərazisində
Pirqulu Dövlət Qoruğu	1968	Şamaxı rayonunda
Şahbuz Dövlət Qoruğu	2004	Naxçıvan rayonu
Eldar Şamı Dövlət Qoruğu	2004	Samux rayonunda
İlisu Dövlət Qoruğu	1987	Qax rayonunda
Türyançay Dövlət Qoruğu	1958	Qəbələ, Yevlax, Oğuz, Ağdaş rayonları ərazisini əhatə edir

Mənbə: [26 səh. 234].

Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən ilk qoruq 1925-ci ildə yaradılan Xanlar rayonu ərazisində yerləşən Göygöl Dövlət Qoruğudur. Bu qoruqda ümumi sayı 19 olmaqla 7 böyük gölü vardır. Bu qoruq ərazisində çoxlu hissələrə bölünmüş dərin vadilər vardır ki, buradan da iti sürətli dərin çaylar axır.

Göygöl qoruğu ərazisində adları “Qırmızı Kitaba” düşmüş bir neçə bitki və heyvanlara rast gəlmək mümkündür. Qoruğun meşə hissəsində dağ meşə torpaqları, çəmənlik hissəsində isə dağ-çəmən torpaqları geniş yayılmışdır. Bu qoruqda eyniadlı məşhur Göygöl gölü yerləşir ki, bu göl Azərbaycanda yerləşən ən dərin göl hesab olunur. Gölün ətrafında küknar, palıd, vələs, itburnu, şam və s. ağac növlərinə rast gəlmək mümkündür. Göygöl gölündə digər yerlərdə yaşayan növlərindən fərqlənən forel balığı yaşayır. Qoruq ərazisində isə Qafqaz maralı, dağ keçisi, canavar, tülkü, çöl maralı, çöl pişiyi və digər heyvanlar yaşayırlar. Qeyd olunan ərazi bitki aləmi ilə zənginliyinə görə seçilir (bu zonada 430 növdə çox olan bitki, 80 növə qədər ağac və kol qeydə alınmışdır) [26 səh. 249].

1 aprel 2008-ci il Respublika Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Gölygöl Dövlət Təbiət qoruğunun bazası əsasında Xanlar, Goranboy və Daşkəsən rayonlarının ərazilərini əhatə edən Göygöl Milli Parkı yaradılmışdır [31 səh. 229].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazisini əhatə edən 1929-cu il 3 iyul (Respublikamızda yaranma tarixinə görə ikinci qoruq) tarixində yaradılmış (Abidələrin Qorunması Komitəsi tərəfindən) Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğudur. 88360 ha sahəni əhatə edən (sahəsinə görə Respublikamızda birinci yerdədir) bu qoruğun bazası əsasında yaradılan Qızılağac Dövlət Təbiət Yasaqlığı da burada yerləşir [32 səh 46]. Şərq ölkələrindən hər il yaz fəslində bu qoruğa quşlar yuva qurmağa görə gəlirlər. Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunda məskən salmış bir neçə quş növlərinin (dəniz qartalı, məzar qartalı, turac, bəzgək, berkut, qara leylək, qırmızıdöş qaz, qızılqaz, qıvrım lələk qutan və s.) adı Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına salınıbdır. Qoruq əsasən su-bataqlıq, çəmənlik və yarımsəhra bitkilərindən təşkil olunmuşdur [13 səh. 254].

2001-ci ildə qoruq elan edilmiş Xəzərsahili Abşeron yarmadasında yerləşən Palçıq vulkanları Dövlət Təbiət Qoruğu Azərbaycan ərazisində unikal olan müalicəvi palçığını dünya ölkələrinə tanıtmışdır. Bu ərazilərdə 300-dən çox palçıq vulkanı qeydə alınmış və onlardan 23-nə təbiət abidələri adı verilmişdir [31 səh 168].

Şirvan düzənliyini əhatə edən Şirvan Dövlət Təbiət Qoruğunda 1960-cı ildə Kür-Araz ovalığındakı nəsli kəsilməkdə olan ceyranların qorunması məqsədilə (həmin dövr ceyranların sayı 77-idi) Bəndovan Dövlət Yasaqlığı yaradılmışdır. 1969-cu il 29 aprel tarixində həmin yasaqlığın bazası əsasında Şirvan Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır [31 səh. 296].

Şirvan Dövlət Təbiət Qoruğunun bazası əsasında isə 2003-cü ildə Şirvan Milli Parkı fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Mixail Zukkovun sponsorluğu ilə Milli Parklar Proqramı əsasında yaradılmış Şirvan Milli Parkında zəngin rekreasiya turizm sərvətləri qorunur. Bu parkın açılışı zamanı şəxsən Mixail Zukkov iştirak etmişdir və parka əlavə olaraq 70 ceyran gətirilmişdir [35 səh. 124].

Qoruqda qorunan ceyranlar Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil olunmuşdur. Eyni zamanda burada digər heyvan növləri də mühafizə

olunmaqdadır. Burada ceyranlardan əlavə suiti, çöl donuzu, qunduz, dovşan, tülkü, caqqal, canavar, porsuq və başqa heyvanlar yaşayırlar. Qoruğun ərazisində Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına düşmüş bir neçə quşlar (bəzgək, qara leylək, fısıldayan qu, kiçik qu soltan toyuğu, ərsindimdik, qızıl qaz, qırmızı döş qaz, qutan və s.) da vardır. Bundan əlavə burada dovdaq, turac, ququşu, boz qazı, enliburun ördək biz quyruq ördək, boz ördək, qızılbaş ördək, anqut, böyük ağvağ, kiçik ağvağ, sarı vağ, boz vağ, qaşqaldaq və s. quş növləri də burada məskən salmışdırlar [35 səh. 125].

Ərazi ceyranların məskən salmasında mühüm əhəmiyyəti hesab olunan yovşanlı yarımsəhra və şoranotulu yarımsəhra landşaft növündən təşkil olunmuşdur. Həmin landşaftların mövcudluğu nəticəsində qoruq boz, boz-çəmən, çəmən bataqlıq torpaq növlərindən təşkil olunmuşdur.

Respublikamızda rekreasiya turizminin inkişafı üçün mühüm göstərici burada zəngin turizm ehtiyatlarının olmasıdır. Turizm ehtiyatları özlüyündə təbii turizm ehtiyatları, antropogen turizm ehtiyatları və sosial iqtisadi turizm ehtiyatları olmaqla üç qrupa aid olunur [31 səh. 24].

- Təbii turizm ehtiyatları təbiətin bizə bəxş etdiyi varlıqlardır ki, bura təbiətin abidələrini, nadir landşaft ehtiyatlarını, meşə(yaşıllıq) ehtiyatlarını, çimərlik resurslarını, Milli parkları, balneoloji ehtiyatları, iqlim müxtəlifliyini və s. aid olunur.

- Antropogen turizm ehtiyatları insanlar tərəfindən yaradılmış və ya düzəlişlər edilmiş ehtiyatlardır ki, buna misal olaraq tarixi-memarlıq və arxeoloji abidələri, mədəni-marif müəssisələrini, dini abidələri, mədəniyyət mərkəzlərini, müasir şəhərsalma nümunələrini və s. misal göstərmək olar.

- İqtisadi və sosial turizm ehtiyatlarına misal olaraq isə ərazinin coğrafi mövqeyi, maliyyə və informasiya ehtiyatlarını, nəqliyyat imkanlarını, əmək ehtiyatlarını, bölgənin iqtisadi inkişafının səviyyəsini, ərazidə xidmət sahələrinin inkişafı və s. aid edilir.

1.2. Xəzərsahili regionda turizmin inkişafının infrastruktur təminatı

Ümumiyyətlə hər hansı bir ərazinin turizminin inkişaf etməsi üçün orada turizm ehtiyatlarının olması vacib şərtidir. Turizm ehtiyatları isə özlüyündə infrastruktur ehtiyatları və təbii ehtiyatlar olmaqla iki qrupa bölünür.

Ümumilikdə infrastruktur aşağıdakı 3 sahə üzrə qruplaşdırılır.

- 1) Texniki infrastruktur (şərti xidmətlər) - su, tullantılar, enerji, telekommunikasiya;
- 2) Sosial infrastruktur (ictimai xidmətlər) - rekreasiya, təhsil, sağlamlıq və s.;
- 3) Nəqliyyat infrastruktur - nəqliyyat sistemini - avtomobil yolu, dəmir yolları, dəniz limanları və marinaları, hava limanlarını, kütləvi daşıma vasitələrini və s. aid etmək olar [10 səh. 71].

Turizmdə infrastruktur turizm sənayesinin fəaliyyət göstərməsi və eləcə də turizm resurslarının istifadə olunması üçün mühüm olan hər hansı bir təsərrüfat sahəsidir. Qısa şəkildə infrastruktura investisiyanın reallaşması üçün hər hansı bir yerdə su, kanalizasiya, enerji təchizatını, kommunikasiya şəbəkələrini, fərqli nəqliyyat yollarını və nəqliyyat vasitələrini, gəmi limanları və hava limanlarını, müvəqqəti qalma yerlərini, kafe, restoran, əyləncə mərkəzlərini, shopping məkanlarını və s. aid edə bilərik.

Xəzərsahili ərazilərdə mühüm infrastruktur kimi yerləşdirmə müəssisələrini mehmanxana, otel, motelləri, bed and breakfast və s. misal göstərmək olar. Yerləşdirmə müəssisələri ən yaxşı Abşeron zonasında inkişaf etmişdir ki, burada dünyaca ən məşhur otellər fəaliyyət göstərir. Bu otellərə Four Season, Hilton, Fairmont, JW Marriott, Pullman və s. misal göstərmək olar.

Xəzərsahili ərazilər çimərlik üzrə ixtisaslaşdığından buradakı bir çox müəssisələr məhz bu turizm üzrə fəaliyyət göstərir ki, bu da yalnız ilin isti dövrləri üçün xarakterikdir. Bəzi müəssisələr soyuq dövrlərdə digər alternativ xidmətlər təklif etsələr də bir çox müəssisələr fəaliyyətini tamamilə dayındırırlar. Çimərlik dövrü may-sentyabr ayları üçün xarakterikdir. Ən çox çimərliklərdən Abşeron zonasında

geniş istifadə olunur ki, bunun da nəticəsində burada bir çox istirahət əyləncə mərkəzləri, aquaparklar yaradılmışdır. Buna misal olaraq AF Hotel Aqua Park, Open Air, Bilgəh Aqua Park, Dalğa Beach Aqua Park, Sea Breeze, Amburan, Nar&Sharab, Jumeriah Hotel Baku, Crescent beach Hotel, Mambo Beach, Dostluq İstirahət Mərkəzi, 1001 Gecə, Eldorado, Ramada Hotel, Aysberq Hotel və s. göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa son dövrlər Nabran-Yalama və Lənkəran zonasında da yeni istirahət əyləncə mərkəzləri yaradılmışdır. Nabrandada Atlant, Palma turistlər və yerli əhali tərəfindən sevilən yerlərdəndir [8 səh. 13].

Qeyd edilən istirahət zonalarında qiymətlər turistlər və yerli əhali üçün fərqli şəkildə təklif olunur, həmçinin həftəsonları qiymətlər daha yüksəkliyi ilə seçilir. Bu istirahət mərkəzlərindən başqa Xəzərsahili ərazilərdə müalicə kurort müəssisələri də fəaliyyət göstərir ki buna misal olaraq Abşeron zonasında Bilgəh Kardioloji Sanatoriya, Günəşli sinir sistemi, Qaranquş böyrək xəstəliyi, Abşeron mədə-bağırsaq xəstəliyi, Şıx dayaq-hərəkət sistemi xəstəlikləri sanatoriyası, Şəfa müalicə pansionatı və s. göstərmək olar. Bundan əlavə Şahtaxt istirahət evi, Xəzər turist bazası da vardır ki bura da istirahət məqsədli yollayışlar həyata keçirilir [13 səh. 233].

Xəzərsahili sanatoriya-kurort müəssisələrində baş verən ən böyük problemlərdən biri hal-hazırda bu müəssisələrin 1970-1975-də qaçqın və məcburi köçkünlər məskunlaşmışdır ki, onların da köçürülməsi üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilməyə başlanılmışdır [31 səh. 163].

Elektrik enerji infrastrukturunun ən yaxşı təmin olunmasına görə Abşeron regionu seçilir. Burada Ceyrankeçməz su anbarı regionu elektrin enerjisi ilə təmin edən əsas məbədir. Lakin Xəzərsahili regionların enerji infrastruktur təminatında da bəzi problemlər vardır. Beləki, bəzən enerji təminatı hava şəraitinə uyğun olaraq dayandırılır. Bu isə yerləşdirmə müəssisələrinin işini çətinləşdirir. Bundan əlavə Xəzər sahili bəzi ucqar kəndlərdə enerji təchizatı zəif şəkildə olmaqla birlikdə qaz təminatı hələ də ödənilməmişdir. Bu da kənt turizimini ləngidən ən mühüm səbəblərdən biridir.

Son zamanlar Xəzərsahili bəzi ərazilərdə külək enerji mənbələri yaradılmışdır. Belə ki, Xəzər dənizinin gətirdiyi küləklə elektrik enerji əldə edilməyə başlanılmışdır.

Xəzərsahili yerləşdirmə müəssisələrində digər bir çox çatışmamazlıqlar da mühüm problemə çevrilmişdir. Bu çatışmamazlıqlara misal olaraq turist axınlarının xüsusi günlərdə, bayramlarda, mühüm tədbirlərdə, novruz bayramı, olimpiyada idman yarışlarında olduqca çox olması burada yerləşdirmə müəssisələrinin çatışmaması problemini qarşıya qoyur.

Xəzərsahili regionlarda infrastruktur təminatı digər ərazilərə nisbətən yüksək inkişaf etdiyindən bura Respublikamızın ən yaxşı inkişaf etmiş regionuna çevrilmişdir.

Xəzərsahili nəqliyyat infrastrukturu. Hər hansı bir regionda nəqliyyatın inkişaf etməsi ilə həmin regionda digər sənaye növlərinin də inkişafına şərait yaradacaqdır [35 səh. 108].

Xəzərsahili zona ən böyük nəqliyyat qovşağı məhz Bakı şəhərindədir və burada nəqliyyatın bütün növləri inkişaf etmişdir. Respublikamızda Xəzərsahili ərazilərin relyefinin düzən olması burada nəqliyyatın inkişafını əlverişli hala gətirmişdir.

Xəzərsahili ərazilərdə nəqliyyat növlərindən avtomobil, dəmiryolu, hava, dəniz və çay nəqliyyatı xidmətlərində istifadə olunur. Burada nəqliyyatın ən çox inkişaf etmiş növü avtomobil nəqliyyatıdır. Avtomobil nəqliyyatının inkişafı ilə turistlər təkbaşına və öz ailələri ilə səyahət etməklə canlı təbiəti daha yaxından müşahidə etmək şansını əldə edirlər. Buna görə bu nəqliyyat növü daima turistlərin diqqət mərkəzindədir [17 səh. 101]. Xəzər ətrafı ərazilərdə həyata keçirilən istirahətin 75%-i məhz bu nəqliyyat növü ilə gerçəkləşir. Dəmir yol, hava və qismən də su nəqliyyatı yerli əhali və turistlərin daşımada inkişaf etmişdir. Bu ərazilərdə avtomobil nəqliyyatının sürətli inkişafı birbaşa motel və digər yol kənarında yerləşən yerləşdirmə müəssisələrinin inkişafına şərait yaradır.

Xəzər ətrafı bölgələrdə 510 km uzuluqda magistral yolları, 960km uzunluqda isə bərk yol çəkilmişdir.

Əsas magistral yollar:

1. Bakı-Yalama (Bakı-Sumqayıt-Şabran-Xaçmaz-199km);
2. Bakı-Ələt-Astara (Bakı-Salyan-Astara-320km-ə qədər) olmaqla iki istiqamətdə həyata keçirilir [8 səh. 12].

Respublikamızda avtomobil nəqliyyatının mühüm problemlərindən biri avtomobil yollarının dünya standartlarına uyğun olmamasıdır. Bunun əsas səbəbi bərk örtüklü yolların azlıq təşkil etməsi, həmçinin avtomobil yollarının kənarı boyu infrastruktur təminatının az olması və bir çox ərazilərə isəolmaması ilə özünü göstərir [13 səh. 56].

Cədvəl 1.2

Avtonəqliyyatdan istifadə etmiş turistlərin (azərbaycan və xarici
vətəndaşlar ümumi olaraq) sayı

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
avtomobil	4357	5934	4956	8707	7782	8202	8596
avtobus	10665	22073	30240	14868	13529	12248	8979

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəldəki statistik göstəricilərə nəzər saldıqda görürük ki 2010-cu ildə avtomobil nəqliyyatından istifadə edən turistlərin sayı 4357 nəfər idisə 2016-cı ildə bu göstəricidə 97% artım olmuşdusa, 2010-cu ildən 2016 cı ilə qədər avtobus nəqliyyatından istifadə edən turistlərin sayında 15% azalma baş vermişdir. Digər tərəfdən 2010-cu ildə avtobus nəqliyyatından istifadə edən turistlərin sayı avtomobil nəqliyyatından istifadə etmiş turistlərin sayından 2 dəfədən çox olmuşdursa, 2016-cı ildə bu rəqəm təxminən bir-birinə bərabər olmuşdur.

Xəzərsahili ərazilərdə avtomobil nəqliyyatından sonra dəmiryol nəqliyyatı inkişaf etmişdir. Xəzərsahili ərazilərdən rekreasiya turizmdən istifadə edənlərin 17-23%-i məhz dəmir yolu nəqliyyatından istifadə edirlər. Dəmir yolları Abşeron zonasında birləşirlər [8 səh. 112].

Xəzərsahili regionda ən çox Bakı-Sumqayıt istiqamətində dəmiryol daşımacılığı həyata keçirilir. Son zamanlar Bakı-Astara istiqamətində dəmir yolunun köçürülməsi müzakirəyə qoyulmuşdur. Bunun əsas səbəbi dəmir yolunun sahil

zonasına çox yaxın yerləşməsidir ki, bununda nəticəsində bu yol tez-tez təmir-bərpa işləri aparılır [8 səh. 12].

II Dünya Müharibəsindən sonra daha da genişlənən hava nəqliyyatı insanların zamana qənaət edərək seçimləri olmuşlar. Bir müddət sonra təyyarələrin tutumu artmağa başlamış və qiymətlər aşağı düşərək turistlərin daha çox diqqətini cəlb etmişdir [17 səh. 101].

Respublikamıza gələn xarici turistlər ən çox hava nəqliyyatını seçirlər. Bunun əsas səbəbi az vaxt və rahatlığın olmasıdır. Hava daşımacılığı Azərbaycan Hava Yolları-AZAL vasitəsiylə həyata keçirilir. Respublikamızda ən böyük hava limanı Heydər Əliyev adına Beynəlxalq Aeroportudur ki bu da Xəzərsahili Abşeron bölgəsində yerləşir. Bundan başqa Xəzər sahilində Lənkaran Hava Limanı da fəaliyyət göstərir [web. 3].

Cədvəl 1.3

Respublikamızda hava nəqliyyatından istifadə etmiş Azərbaycan
və xarici vətəndaşların sayı (nəfərlə)

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Xarici vətəndaşlar	4759	12001	11462	2559	10005	10292	1976	8674
Azərbaycan vətəndaşı	27751	37593	37207	59432	58041	59977	39519	27079
Ümumi sayı	32510	49594	48669	61991	68046	70272	41495	35753

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəldəki statistik göstəricilərə əsasən 2009-cu ildə hava nəqliyyatından istifadə edən ümumi vətəndaşların 85%-i azərbaycanlılar, 15%-i xaricilər idisə, 2016-cı ildə isə bu göstəricinin 76%-i Azərbaycan vətəndaşlarının, 14%-ini isə xarici vətəndaşların payına düşür. 2009-2016-cı illər ərzində Respublikamızda hava nəqliyyatından istifadənin ən yüksək göstəricisi 2012-2015-cı illəri əhatə etmişdir. Bunun əsas səbəbi məhz həmin illər ərzində Respublikamızda beynəlxalq əhəmiyyətli Eurovision 2012, Baku Rally 2012 və 2014, Birinci Avropa Oyunları 2015 və digər

tədbirlərin Bakı şəhərində keçirilməsi ilə əlaqədardır. Statistik göstəricilərdən ümumi nəticə çıxararaq Respublikamızda hava nəqliyyatından istifadə edən turistlərin daha çox hissəsinin Azərbaycan vətəndaşları təşkil etməsidir. Bu göstəricinin 2016-cı ildə 3 dəfə daha çox olmasını görmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi Respublikamızda getmə turizminin daha çox inkişaf etməsi ilə izah olunur.

Rekreasiya turizminin inkişaf etdirilməsində dəniz nəqliyyatının böyük rolu vardır. Azərbaycanda dəniz nəqliyyatı Xəzər dənizində həm xarici nəqliyyatda həm də daxili nəqliyyatda inkişaf etdirilir. Bak-Türkmənbaşı limanları arasında sənişin daşımaları həyata keçirilməkdədir. Həmçinin yay aylarında əhaliyə Bakı - Neft Daşları arasında dəniz səyətləri təqdim edilir [8 səh. 112].

Xəzərsahili ərazilərdə dəniz nəqliyyatından rekreasiya turizm növündə demək olar ki, istifadə olunmur. Lakin bir çox ərazilərdə rekreasiya potensialı olduqca yüksəkdir və kuriz səyahətlərin təşkili üçün burada şərait olduqca əlverişlidir. Dəniz limanlarının fəaliyyəti isə yalnız yükdaşımlarla məhdudlaşır [15 səh. 42]. Respublikamızın ən böyük dəniz limanı Bakı Dəniz Limanıdır. Bundan başqa dəniz limanı Lənkəran, Astarada da tikilmişdir.

Son zamanlar Xəzər dənizi kruiz turizmi üzrə inkişaf etdirilmək üzrə layihələr həyata keçilir. Bununla belə həm Xəzərsahili əraziləri xüsusən Bakı şəhərini seyr etmək turistlərdə böyük maraq yaradır [web. 2].

1.3. Xəzərsahili regionun turizm-rekreasiya təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyəti

Respublikamızın Xəzərsahili bölgələrində rekreasiya təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi həm iqtisadi həm də sosial cəhətdən böyük üstünlüyə malikdir. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya təsərrüfatının inkişafının iqtisadi cəhətdən üstünlüyü dedikdə onun daha gəlirli sahələrdən biri olması, bununla belə ölkəmizə əlavə gəlir gətirməsində böyük rolunun olmasında, sosial cəhətdən üstünlüyü isə rekreasiya təsərrüfatının inkişafı ilə yeni iş yerlərinin açılmasına və beləcə işsizlik probleminin azaldılmasına, Xəzərsahili bölgələrdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə şərait

yaradılmasına, fəaliyyət göstərən rekreasiya turizm bölgələrində ev təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə, təlabata uyğun olaraq xidmət sferasının yaranmasına şərait yaradır [17 səh. 7].

Respublikamızda rekreasiya turizm təsərrüfatını inkişaf etdirmək və iqtisadiyyatındakı payını artırmaq üçün dövlət tərəfindən layihələr və proqramlar qəbul edilmişdir. Son zamanlar rekreasiya turizminin turizm iqtisadiyyatındakı inkişaf payının gündən günə artmasının mühüm səbəbi bu sahəyə investisiyaların ayrılmasıdır. Respublikamızın turizm iqtisadiyyatında rekreasiya turizmi sürətlə inkişaf etməkdədir. Bunun əsas göstəricisi Azərbaycanın turizm sahəsindən əldə etdiyi gəlirlərin ildən ilə artmasıdır [35 səh. 96].

Rekreasiya turizminin inkişafı rabitə və kommunikasiya texnologiyasının inkişafına birbaşa təsir edir. Belə ki, hər hansı bir ərazidə rekreasiya turizminin qurularkən rabitə-əlaqə yolları və vasitələrinin olması əsas şərtlərdən biridir. Rekreasiya turizminin tətbiq olunduğu ərazidə texnologiya inkişaf sürəti, ucuzluq, rahatlıq və təhlükəsizliyin olması ilə xarakterizə olunur.

Ötən əsirdə yaradılmış daha geniş qatarlar, avtobuslar nəticəsində istirahət daha ucuz başa gəlməsinə və kütləvi turizmin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra insanlar zamanlarına daha qənaət etmək istəkləri hava yolu nəqliyyatının inkişafına şərait yaratdı. Bunun nəticəsində insanlar az zaman ərazidə daha uzaq ərazilərə səfər edə bilmək şansı əldə etmişlər. Zaman keçdikcə təyyarələrin güc və tutumu artaraq qiymətlərin enməsinə səbəb olmuş və səyahətlərə daha ucuz məsrəf sərf etmək şansı yaranmışdır.

Digər nəqliyyat növü olan avtomobil nəqliyyatının inkişafı turizmi daha da inkişaf etdirdi. Bunun nəticəsində, insanlarda azad formada fərdi və ailələri ilə birlikdə istirahət etmək və daha çox yerləri görmək istəyən turistlərin səyahətləri avtomobil nəqliyyatı ilə həyata keçirilməyə başladı [17 səh. 101].

Turizm texnologiyasının inkişafına təsir etdiyi kimi texnologiya inkişafı nəticəsində də rekreasiya turizmi sürətlə inkişaf edir. Aydındır ki, hər hansı bir turizm mərkəzinin tanınmasını reklamsız həyata keçirilmək çox çətindir. Müasir dövrdə hər bir turizm müəssisəsi televizor, radio, internet vasitəsilə reklam olunaraq turistlərə tanındılmışdır.

Kütləvi informasiya və kommunikasiya şəbəkələrinin artımı və inkişafı nəticəsində turizm daha da inkişaf etmişdir [17 səh. 101].

XXI əsrin kopyuter əsri nəticəsindən turizm ən sürətli inkişaf edən iqtisadiyyat sahəsindən birinə çevrilmişdir. Gəlirlərin artmasının əsas səbəblərindən biri Respublikamızda son dövrlər keçirilən bir çox tədbirlər, idman oyunları, yarışlar, sərgilər və s. nəticəsində bu diyarda turistlərin sayının artmasıdır.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin inkişafı iqtisadiyyatın inkişaf etməsinə, regionların inkişaf etməsinə, dövlətin maliyyə vəsaitinin artmasına şərait yaradır. Belə ki, Xəzərsahili rekreasiya turizmi inkişaf etmiş ərazilərdə müasir infrastruktur qurulmuş, yeni iş yerləri açılmış, yollar salınmış, yeni xidmət sahələri yaranmış, səhiyyə müəssisələri tikilmiş, bazarlar genişləndirilmiş və digər sahələr genişləndirilərək inkişaf etdirilmişdir. Bunun nəticəsində ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə ehtiyac duyulmuş və bir çox hazırlıqlar, kurslar təklif olunmuşdur.

Xəzərsahili ərazilərdə turizmin inkişafı həm turizm resurslarının olması ilə həm də Respublikamızın ümumi iqtisadiyyatının inkişafıyla və iqtisadi inkişaf naminə dövlətin həyata keçirdiyi bir çox proqramlar və tədbirlərlə xarakterizə edilir. Rekreasiya turizmini Xəzərsahili ərazilərdə daha da inkişaf etdirmək üçün bu əraziləri səfər etmiş xarici turistlərə yüksək səviyyədə xidmət təklif etmək və ölkə əhalisini yerli turizmdə inkişaf etdirilməsinə maraq oyatmaq məqsədilə dövlət tərəfindən daima tədbirlər keçirilməkdədir.

Respublikamızda Xəzərsahili regionların rekreasiya turizmi turizmin digər sahələri kimi ÜDM-in artımında mühüm rol oynayır, bu regionun sosial-iqtisadi inkişafına şərait yaradır və dövlətin inkişaf proqramında yer alan bir turizm sahəsi kimi çıxış edir. Xəzərsahili ərazilərdə turizm-rekreasiya təsərrüfatının inkişafı iqtisadi cəhətdən bölgənin sürətli irəliləyişinə, nəqliyyatın inkişafına, işsizlik probleminin həllinə və s. böyük təsiri vardır.

Son illər Xəzərsahili ərazilərdə digər sahələrdə olduğu kimi turizm rekreasiya təsərrüfatında da müsbət irəliləyişlər müşahidə olunur. Burada ən önəmli faktor ayrı-ayrı rekreasiya rayonlarında yeni iş yerlərinin açılması ilə işsizliyin aşağı düşməsidir.

Xəzərsahili ərazilərin daha intensiv mənimsənilməsi sayəsində yeni turizm rekreasiya ərazilərində infrastruktur yaradılmış və bunun nəticəsi olaraq yerli əhali işlə təmin olmuşlar.

Xəzərsahili regionlarda olduqca zəngin rekreasiya turizm potensialının olması Respublikamızın iqtisadiyyatına olduqca müsbət təsiri vardır. Belə ki, burada yerləşən rekreasiya-turizm mərkəzinə hər il minlərlə turistin səfər etməsi nəticəsində Respublika büdcəsinə xeyli gəlir toplanmışdır. Turistlərin bölgələrdə yerləşən turizm müəssisələrinə səfəri nəticəsində Respublikamızın bir çox rayonları inkişaf etmiş, yeni infrastruktur yaranmış, təmir abadlıq işləri aparılmışdır.

Xəzərsahili bir çox rayonlara turistlərin gəlişi nəticəsində burada nəinki təkcə turizm müəssisəsi, eləcə də yerli əhali birbaşa turistlərlə təmasda olmuş, özlərinə kiçik müəssisələr açaraq turistlərə müxtəlif növ məhsul və xidmətlər təklif etmişlər. Həmçinin yerli əhali turistlərin gecələməsi üçün öz evlərində müxtəlif cür şəraitlər yaratmışlar.

Beləliklə, bölgələrdə əmək məhsuldarlığı artırılmış, yerli əhəlinin həyat səviyyəsi yüksəldilmişdir. Məhz bunun nəticəsində Xəzərsahili bir çox ərazilərdə nəinki rekreasiya turizmi, eləcə də kənd turizmi inkişaf etməyə başlamışdır.

Xəzərsahili regionlarda rekreasiya turizminin ətraf mühitə müsbət təsirləri vardır. Beləki, o ətraf mühitin qorunmasında birbaşa çıxış edir. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin ətraf mühiti qoruması özlüyündə aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır.

1.Rekreasiya turizminin inkişafı nəticəsində Respublikamızın Xəzərsahili bir çox tarixi ərazilərində, abidə və tikililərində, təbiət abidələrində restavrasiya və ya yaxşılaşdırılma işləri aparılmış, onların əvvəlki vəziyyətləri bərpa edilmişdir;

2.Qədim tikili və abidələrin bərpası nəticəsində onların bu gün də yaşamalarının təmin olunmasıdır;

3.Rekreasiya turizmi təbii komponentləri və ətraf mühitin qorunmasını daha da sürətləndirir;

4.Bu ərazilərin tarixi və təbiət abidələrinin qorunması ilə bağlı görülmə işlər, planlaşdırma və idarənin nəticəsində həyata keçirilməkdədir [17 səh. 111].

Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı Milli Parklar, qorunma sahələri yaradılmış və onların inkişafına doğru istiqamətlənmiş tədbirlər görülmüşdür. Xəzərsahili ərazilərdə yerləşən bir çox qədim ərazilərdə, saraylarda, tarixi mədəni abidələrdə, qayalarda və s. təmir bərpa işləri aparılmış və yeni fərqli müəssisə (restoran, kafe və s.) olaraq turistlərin istifadəsinə verilmişdir.

Əfsuslar olsun ki, qorunma işlərinin aparılmasına baxmayaraq görülməli tədbirlərin keçirilməsində bir sıra gecikmələrin olması ilə ətraf mühitin və tarixi mədəni abidələrin dağılması riskini ortaya qoyulmuşdur.

II Fəsil: Xəzərsahili turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadənin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri

2.1. Xəzərsahili regionda yayılmış turizm rekreasiya növləri və onlardan turizmdə istifadə imkanları

Rekreasiya turizminin hər-hansı bir ərazidə yaranmasının başlıca səbəbi həmin ərazilərdə təbii resursların olmasıdır. Burada ilk olaraq iqlim, landşaft, təbii ehtiyatlar mühüm rol oynayır. Müxtəlif təbii resursların bazası əsasında yaranan rekreasiya turizmi fərqli növlər üzrə inkişaf edərək fərqli seqmentlərdə yer alan turistlərə xidmət etməkdədir.

Rekreasiya turizmindən müxtəlif səbəblər məqsədilə istifadə etmək mümkündür.

Alman alimi Q.Qam bu turizm növündən istifadə edən turistləri bir neçə tipə ayırır:

- ✓ Birinci tip-passiv istirahəti, günəş, dənizi sevən turistlər (S tipi);
- ✓ İkinci tip-uzaq səyahəti seven turistlər, məzuniyyətçilər (F tipi);
- ✓ Üçüncü tip-fəal istirahəti sevən turistlər (W tipi);
- ✓ Dördüncü tip-idman həvəskarları olmayan turistlər (W 2 tipi);
- ✓ Beşinci tip-macəra və riskləri sevən turistlər (A tipi) [10 səh. 30].

Sennin və Kvartalnov rekreasiya turizmini aşağıdakı növlər üzrə qruplaşdırırlar:

- Aktiv istirahət;
- Müalicə məqsədli istirahət;
- Müalicə üsullarından və vasitələrindən istifadə etmədən insan sağlamlığının möhkəmləndirilməsi.

Aktiv istirahətkempinqlərdə, turist mərkəzlərində, turizm sağlamlıq və idman düşərgələrində mövcuddur.

Müalicə ilə istirahəti sanatoriyalarda, kurort poliklinikalarında, pansionatlarda həyata keçirmək mümkündür.

Müalicəsiz istirahətdə isə turizm istirahət müəssisələri və pansionatlarda, uşaq düşərgələrində, bağlarda, ovçu və balıqçılıq xidməti təklif edən müəssisələrdə həyata keçirirlər [12 səh. 51].

Ümumiyyətlə rekreasiya turizmi geniş mənada bir çox növləri var. Bir qrup tədqiqatçılar tərəfindən rekreasiya turizminin növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məsləhət görmüşlər.

- Dəniz turizmi;
- Termal turizmi;
- Dağ turizmi
- Qış və xizək turizmi,
- Mağara turizmi;
- Ov turizmi;
- Macəra turizmi;
- Golf turizmi;
- Yaxta turizmi;
- Dini inanc turizmi;
- Təbiət turizmi;
- Yayla turizmi;
- Axar su turizmi [16 səh. 17].

Qeyd olunan rekreasiya turizm növlərinin müəyyən qrupları bir-biri ilə sıx bağlı olaraq eyni müəssisə daxilində fərqli xidmətlər şəklində turistlərə təklif olunmaqdadır. Belə ki, hər hansı bir rekreasiya-turizm müəssisəsi golf turizmi təklif etməklə yanaşı, təbiət turizmi, yayla turizmi, ov turizmi, macəra turizmi və digər turizm xidmətlərini təklif edə bilər. Bunun nəticəsində hər hansı bir əraziyə səfər etmiş turist bir neçə turizm növündən istifadə etməklə fərqli xidmətlərlə rastlaşır və bu yerlərə daha çox maraq göstərməyə başlayır.

Rekreasiya turizminin bir çox növləri vardır ki onlarda bir birindən fərqlənirlər. Bu rekreasiya turizm növləri sanatoriya-kurort, istirahət və əyləncə, dərketmə və ekskursiya, idman, və digər turizm növlərində geniş istifadə olunur.

Mustafa Sağcan rekreasiya turizimini daha geniş mənada tətqiq edərək onları aşağıdakı növlərə ayırmışdır.

Cədvəl 2.1

1.	Piknik;	30.	Həndbol;
2.	Tilov ilə balıq tutmaq;	31.	Heyvanlara qayğı göstərmək;
3.	Günəşlənmək;	32.	Bağbançılıq;
4.	Təbiət qoynunda avtomobil sürmək;	33.	İsti bulaqlara səyahət;
5.	Sərgi, əyləncə və Soppingdən istifadə etmək;	34.	Təbiəti qorumaq;
6.	Təbiətdə gəzinti;	35.	Fotoqrafçılıq;
7.	Çayda qayıqla gəzinti;	36.	Rəsm çəkmək;
8.	Dənizdə yelkenli qayıqla səfər;	37.	Musiqi alətlərini çalmaq;
9.	Rafting;	38.	Mahnı oxumaq;
10.	Suyun dərinliyinə səfər (daiving);	39.	At minmək;
11.	Bitki örtüyünü araşdırmaq;	40.	Xalq Oyunları;
12.	Təbiəti araşdırmaq;	41.	Konsertə və teatra getmək;
13.	Tarixi yerləri araşdırmaq;	42.	Kitab oxumaq;
14.	Koleksiya toplamaq məqsədilə səyahət;	43.	Maket yaratmaq;
15.	Piyada gəzmək;	44.	Yemək-içmək (Qurman-fəqli ölkələrin mətbəxləri ilə maraqlanan insan);
16.	Üzmək;	45.	Yemək bişirmək;
17.	Müasir rəqslər;	46.	Fala baxmaq;
18.	Müdafiə idmanı növləri;	47.	Bürclər;
19.	Kompyüter oyunları;	48.	Partiyalarda iştirak etmək;
20.	Qaçmaq;	49.	Qumar oynamaq;
21.	Alpinizm;	50.	Gimnastika;
22.	Futbol;	51.	Aerobika;
23.	Voleybol;	52.	Ailə kampçılığı;
24.	Bouling;	53.	Vəhşi təbiətdə kampçılıq (safari),
25.	Tennis oynamaq;	54.	Ovçuluq;
26.	Stolüstü tennisi;	55.	Təbiət qoynunda motosiklet sürmək;
27.	Velosiped sürmək;	56.	Su sahəsini araşdırmaq;
28.	Paintball;	57.	Təbiətdə yaşamaq;
29.	Qolf oynamaq;	58.	Xizəkçilik;
		59.	Buzda konki sürmək;
		60.	Çərpələng uçurtmaq;
		61.	Digər oyunlar;

Mənbə: [38].

Xəzərsahili regionlar olduqca zəngin təbii resurslara malik olması nəticəsində burada bir çox rekreasiya turizm növləri yayılmışdır. Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin inkişaf etdirilməsində mühüm rolu olan təbii resurslara sahilboyu zəngin meşə və çəmənlik landşaftının, bol günəş enerjisinin

olması, faydalı narın qumlu çimərliklərin, dəniz suyunun müalicə əhəmiyyətinin, bu sularda zəngin flora və faunaların, komfortlu mikroiqlim şəraitinin olması və s. aid edilə bilər.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizmin inkişafına şərait yaradacaq zəngin təbii ehtiyatlara malik ərazilərdəndir. Bundan əlavə bu ərazilər təbiət abidələri ilə zəngin ərazilərdən olduğuna görə burada mənzərəli təbiət, zəngin flora və fauna aləminin rəngarəngliyi, təmiz hava, bol günəş radiyasiyasının olması buranın təbiətini daha rəngarəng, cəlbedici və mənzərəli edir.

Cədvəl 2.2

**Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində yerləşən rekreasiya turizm
növlərində istifadə olunan təbii ehtiyatların siyahısı**

İstirahət və əyləncə məqsədli	Sanatoriya-kurort məqsədli	Dərketmə ekskursiya məqsədli	İdman turizmi
Dağ ekosistemləri	Mineral sular və müalicə əhəmiyyətli palçıq ehtiyatlar	Təbiət abidələri	Təbiət abidələri
Milli Parklar	İqlim ehtiyatları	Milli Parklar	Dəniz və su resursları
Çimərliklər	Çimərliklər	Təbiət resursları (dağ, meşə, landşaft örtüyü)	Dağ ekosistemləri
İqlim ehtiyatları	Meşə resursları		İqlim ehtiyatları

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd olunmuş cədvəli ümumiləşdirərək Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərinin rekreasiya turizmində böyük rol oynayan Milli Parklarda istirahət, əyləncə və dərketmə turizmi istifadə edildiyi halda çimərliklərdən istirahət və sağlamlıq, iqlimindən idman, istirahət və sağlamlıq, təbiətdən isə istirahət və idman məqsədilə geniş istifadə olunmuşdur.

Xəzərsahili ərazilərdə təbii ehtiyatların paylanması fərqli olduğundan, həmçinin müxtəlif iqlim tipləri yayıldığından, ərazinin mənimsəmə səviyyəsinin fərqli olması, infrastrukturun quruluşunda fərqlərin olması, fərqli landşaft örtüyü.

bitki və heyvanat aləminin yayılmasında fərqlilik və s amillərin təsiri ilə bu ərazilər bir neçə regionlara bölünmüş, fərqli rayonlaşmalar aparılmışdır.

Cədvəl 2.3

Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində mövcud olan rekreasiya-turizm ehtiyatlarının turizm növündə istifadəsi

Milli parklar	Sanatoriya-kurort mərkəzləri	Meşə resursları	Dağ ekosistemləri	Milli irs nümunələri	Mədəniyyət mərkəzləri
İstirahət və safari	Müalicə, sağlamlıq və istirahət	Səyahət və istirahət (pikniklər, vikendlər və s.)	Səyahət və istirahət	Dərketmə turizmi	Dərketmə turlarda və nostalji turizm növündə

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Müalicə-sağlamlıq və istirahət turizmi. Xəzərsahili ərazilərin iqlimi rekreasiya turizmini inkişaf etdirmək üçün şərait yaratmışdır. Bu ərazilərində iqlimlə bağlı olaraq helioterapiya və aeroterapiya müalicə üsullarının aparmaq mümkündür. Abşeron yarımadasında Aralıq dənizi tipli quru subtropik iqlimin yayı isti, quraq, qışı yumşaq qarsız, günəşli keçməsi səciyyəvidir. Bundan əlavə bu ərazidə relyefdən aslı olaraq düzənliklərdə iqlim mülayim-isti və quru subtropik, dağlıq ərazilərdə isə mülayim və nisbətən soyuq iqlim xarakterikdir. Xəzərsahili Quba-Xaçmaz rayonu üçün səciyyəvi olan iqlim tipi yarımsəhra və quru çöl, yayı mülayim keçən mülayim isti, qışı quraq keçən mülayim soyuq iqlim xarakterikdir. Xəzərsahili Lənkəran-Astara zonasının iqlimi isə Aralıq dəniz tipli yay isti və quraq, qışı rütubətli keçən mülayim iqlimin olması səciyyəvidir [8 səh. 164].

Xəzərsahili zonalarda müalicə əhəmiyyətli zəngin termal sularlar vardır. Termal suların zənginliyinə görə Abşeron həmçinin şimal və cənub zonalar fərqlənirlər. Abşeronda rast gəlinən suların tərkibində yodlu bromlu və həmçinin hidrogen sulfidli sularlardır ki, bunlara misal olaraq Qala, Suraxanı, Şıx, Bilgəh və s. göstərmək olar [24 səh. 273]. Bu suların bazası əsasında bir sıra sanatoriya-kurort müəssisələri fəaliyyət göstərməkdədir.

Cənub (Lənkəran-Astara regionunda) zonasında debitinin yüksək olması ilə seçilən bir çox termal sular vardır ki bunların da tərkibi əsasən natrium xlorlu, sulfidli və hidrogen sulfidli sulardan ibarətdir. Lənkəran-Astara zonasının termal suları temperaturunun yüksək, tərkibində isə kükürdün zəngin olması bu suların bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunmasına şərait yaradır. Lənkəran-Astara zonasında olan məşhur termal sulara İsti su, Daşvənd, Meşə su, Ənci, Ərkivan, Qızılca, Qotur su, Biləsər, Qəriblər və s. göstərmək olarki, məhz bu suların əsasında bu zonasında müalicə pansionatları (500-ə qədər) yaradılmışdır.

Şimal (Quba-Xaçmaz regionunda) zonasında yerləşən mineral suların tərkibi kükürdlü və hidrokarbonatlı sularla zəngindir. Bu zonada yerləşən mineral sular yüksəklikdə yerləşməsi ilə (2000 m-ə qədər) seçilir. Bu bölgədə mineral suların zənginliyinə görə Quba rayonu seçilir. Rayon ərazisində yerləşən məşhur bulaqlar Sona, Xaltan, Xaşı, Cimi, Pərbənövşə və s. misal göstərmək olar.

Qeyd olunan Xəzərsahili müalicə əhəmiyyətli mineral suların bir çoxunda müalicə vannaları yaradılmışdır ki, bu da bir çox xəstəliklərin şəfa ocağı hesab olunur. Bu müalicə vannaları İstisu, Dəşvənd, Xaltan, Xaşıda hal-hazırda fəaliyyət göstərir.

Xəzərsahili ərazilərdə müalicə əhəmiyyətli palçıqlarla da zəngindir. Müalicə əhəmiyyətli palçıqların olması ilə Abşeron bölgəsi olduqca məşhurdur. Burada Masazır və digər göllərdə müalicə palçığından revmatizma, sinir, əzələ-sümük, qan-damar sistemi və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Region Torağay, Axtarma, Boz dağ, Lökmatan (Yasamal dərəsində) və digər palçıq vulkanları ilə tanınır [8 səh. 164].

Xəzərsahili ərazilərdə Abşeron yarımadasında təbii resursalar hesabına müalicə-sanatoriya müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bunlara misal olaraq Bilgəh sanatoriyası (kardioloji xəstəliklər üzrə), Mərdəkanda yerləşən Günəşli sanatoriyası (ürək-damar, nəfəs yolu xəstəliklərinin müalicəsi üzrə), Buzovnada yerləşən Xəzər sanatoriyası, Mərdəkanda yerləşən Qaranquş sanatoriyası (vanna müalicəsi üzrə), Şüvəlanda yerləşən Araz sanatoriyası, Pirşağı sanatoriyası, Mərdəkanda fəaliyyət göstərən Abşeron sanatoriyası (mədə-bağırsaq xəstəlikləri üzrə müalicələr təklif olunur) və s. göstərmək olar. Əfsuslar olsun ki bu sanatoriyaaların bir çoxunda qaçqın və məcburi

köçkünlər məskunlaşdığından bəziləri fəaliyyətlərini tamamilə dayandırmış, bir qismi isə məhdud sayda xidmət təklif etməkdədirlər [24 səh. 273].

Respublikamızda Xəzərsahili ərazilər çimərliklər üzrə inkişaf etmişdir. Bol günəş enerjisi, komfortlu iqlim şəraiti, suyun tərkibində duzluluğun yüksək olması nəticəsində müalicə əhəmiyyətli olması, narın qızıl qumun zənginliyi və s. kimi faktorlar Xəzərsahili ərazilərdə çimərliyin inkişafına şərait yaradır. Buranın iqliminin komfortlu keçməsi ilin isti dövründə çimərliklərin müddətinin 110-125 gün davam etməsinə şərait yaradır. İldən ilə çimərliyə üz tutanların sayında xeyli irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır.

Çimərliklərin inkişafı nəticəsində Respublikamızda alternativ turizm sürətlə inkişaf etmiş, həmçinin əhali işə cəlb olunmuş, ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri də sürətli inkişafına nail olunmuşdur. Son zamanlar bu çimərliklərdə yeni infrastruktur qurulmuş, abadlıq təmizlik işləri aparılmış, yeni otellər, aquaparklar, restoran və kafelər, müxtəlif xidmətlər təklif edən turizm müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Lakin bu müəssisələrin ən böyük çatışmamazlığı ilin soyuq dövründə onlar fəaliyyətlərini ya tamamilə dayandırır ya da fəaliyyətlərinin bir hissəsini dayandıraraq başqa turizm xidməti təklif edirlər. Fəaliyyətləri dayandırılmış bu müəssisələrin işçilərin işsizlik problemi, həmçinin bir müddət həmin müəssisələrin fəaliyyətsiz qalması mühüm məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Çimərliklərin inkişafına görə Abşeron bölgəsi xüsusi ilə seçilir. Burada həm əhalinin çox hissəsinin məskunlaşması həm də infrastrukturun yüksək şəkildə qurulması bunun əsas səbəblərindən biridir. Burada çox sayda mexmanxanalar, dünya səviyyəli otellər, aquaparklar, restoran və kafelər, istirahət mərkəzləri və s. fəaliyyət göstərirlər. Abşeronda yerləşən aquaparklara misal olaraq AF Hotel Aquapark (Novxanıda), Open Air, Bilgəh Aquapark, Dalğa beach Aquapark, Vip House, Sea Breze (Nardaranda), Amburan (Bilgəh qəsəbəsində), Nar Sharab, Jumeriah Hotel Baku (Bilgəhdə), Crescent Beach Hotel(Şıxda) göstərmək olar.

Bundan əlavə Nabran bölgəsində çimərlik turizmi baxımdan çox inkişaf etmişdir. Burada olan aquaparklardan Atlant və Palma istirahət və əyləncə mərkəzləri çox məşhurdur. Yuxarıda qeyd olunan aquaparkların bir qismi otellərdə fəaliyyət

göstərərək daha lüks xidmətlər təklif edirlər. Bundan əlavə bir çox aquaparklarda giriş qiymətləri həftə sonu daha yüksək olur və əlavə olaraq xarici turistlərə də həmçinin xidmət daha yüksək qiymətə təklif olunur.

Xəzərsahili bir çox ərazilər ekoloji turizm üzrə inkişaf etmişdir. Bu ərazilərdə müxtəlif landşaf örtüyünün formalaşması, iqlimin konfortlu olması, bitki və heyvanat aləminin zənginliyi və s. kimi faktorlar burada ekoloji turizmin inkişafı üçün şərait yaradır. Ekoloji turizmin yayıldığı ərazilərdə turizm baxımdan istirahət, dərkətmə, ekskursiya, safari tuzim növü, idman, əyləncə və s. məqsədilə istifadə etmək mümkündür [33 səh. 142].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərinə səfər etmiş turistlər ekoturizm aşağıdakı istiqamətlərindən faydalana bilərlər.

- Təbiətdə piyada gəzinti etmək;
- Milli Parklarda və qoruqlarda təbiəti seyr etmək;
- Təbiətdəki heyvanları, quşları müşahidə etmək;
- Velosipetlə gəzinti etmək;
- Atla təbiət qoynuna səyahət;
- Xəzər dənizinə və dənizə tökülən çaylarda qayıqla səyahət və s.

Xəzər dənizin ətrafının ekoturizmində kəndlər mühüm rol oynayır. Belə ki, bu yerlərin kəndləri öz təmiz havası, rəngarəng təbiəti, fərqli adət-ənənələri turistlərdə böyük marağa səbəb olur. Buna görə də kənd turizmi dahada inkişaf etməli və yeni turistlərin bu əraziləri görmələrinə şərait yaradılmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

1. Xəzərsahili ərazilərdə yerləşən kəndlərdə araşdırmalar aparılmalı, burada turizmin davamlı inkişafına şərait yaradılmalıdır.

2. Bu ərazilərin kənarında nəqliyyat şəbəkəsini və rabitə xətlərini inkişaf etdirmək.

3. Kənd sakinləri məhsullarının satılması üçün bazar yaradılmalı.

4. Turistlərlə kəndlilərin ünsiyyətinin düzgün qurulması məqsədilə kənd sakinləri müvafiq dilləri öyrənmək üçün təhsilə cəlb olunmalı və bunun üçün hazırlıqlar, dil kursları təşkil olunmalıdır.

5. Əhalidə kənd məhsulunun inkişaf etdirilməsinə maraq doğurmaq və fərqli məhsulların istehsalına şərait yaratmaq.

6. Turistləri kənd turizminə istiqamətləndirəcək profilin olması [4 səh.109].

Dünya ölkələrində olduğu kimi Respublikamızda da ekoturizm sürətlə inkişaf etdiyindən Milli Parklara maraq daha da artmış və turistlərdən əlavə Respublika əhalisinin əsas istirahət məkanlarından birinə çevrilmişdir. Milli Parklardan insanlar əsasən istirahətin təmin olunmasında, ətraf mühiti dərk etməkdə və safari turizm növündə istifadə olunur. Milli Parklarımızda ətraf mühitin eləcə də bir çox tarixi-memarlıq və təbiət abidələri qorunmasında mühüm rolu vardır. Bundan başqa Milli Parkların ətrafında istirahət, əyləncə mərkəzlərinin yaradılması həmçinin yaxınlıqda yerləşən torpaq sahələrinin icariyyə verilməklə gəlirli sahələrdən biri kimi götürülə bilər.

Bakı şəhərində Xəzər dənizi sahillərində yerləşən Dənizkənarı Milli Park (Bakı Bulvarı) turistləri bu şəhərə gətirən səbəblərdən biridir. 1909-cu ildə yaradılmış bu park 1998-ci ildən etibarən prezident tərəfindən Milli Park statusu qazanmışdır. Bu park böyüklüyünə görə Avropa ikinci yerdədir (Fransadan sonra). Hal-hazırda burada həm yerli əhali həm də turistlər tərəfindən ekskursiya, dərk etmə turizmində geniş istifadə olunur.

Abşeron yarmadasının cənub şərq hissəsində (Şahdildidə), Xəzər rayonu ərazisində mövcud olan və Aşeron Dövlət Təbiət Yasaqlığının bazasında yaradılan (2006-cı il) Abşeron Milli Parkında Xəzər suitisi, yaşılbaş ördək, gümüşü qağayı heyvanları və həmçinin ətraf mühit nüfuz olundu. Milli Parkın ərazisində ciddi ekoloji problemlər vardır. Belə ki, Bakı neftinin ərazini çirkləndirməsi, həmçinin neft zavodunun atmosferə vurduğu zərər, Bakı kanalizasiyalarının ərazinin dəniz suyuna axıdılması və digər təbii və antropogen təsirlərin nəticəsində ərazinin torpaq örtüyü xeyli dərəcədə çirklənməyə məruz qalmışdır [26 səh. 249].

Respublikamızın Lənkəran və Astara rayonları ərazisində yerləşən Xəzərsahili zonanın Milli Parklarından biri də Hirkan Milli Parkıdır. 8 fevral 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə yaradılmış bu parkda təbiət komponentlərindən əlavə Azərbaycan Respublikasında “Qırmızı

Kitab”ında yer almış bitki və heyvan növləri eləcədə üçünü dövrə aid relikt və endemik bitkilər mühafizə olunur. Bu parkın bitki örtüyünün əsasını meşələr təşkil edir. Dənizdən dağa (şərqdən qərbə) doğru qalxdıqca meşədəki flora və faunanın dəyişdiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu zonanın meşələri zəngin ağac növlərindən təşkil olunmuşdur və onların əksəriyyəti Respublikamızın “Qırmızı Kitab”ında yer almışdır. Buranın meşələri əsasən Lənkəran akasyası, dəmirağac, şabalıd yarpaq palıd, vələs, Hirkan ənciri, Hirkan şümşadı, Hirkan bigəvəri, fısdıq, ayı döşəyi, pirkal, lian, Xəzər lələk, Azalt, Qafqaz xurması və digər ağac növlərindən təşkil olunmuşdur [36 səh. 13].

Milli Parkın ərazisində həmçinin zəngin heyvan növləri yaşayırlar. Bunlara misal olaraq Hirkan arıquşunu, Talış qırqovulu, məzar qartalını, qıvrımlələk, qara leylək, turacı, qutan, mərmər cürəni, toğlugötürəni və s. göstərmək olar [8 səh. 55].

Altıağac Milli Parkı. 1990-cı ildə Xızı rayonu ərazisində Ataçay hövzəsi ərazisində Altıağac qoruğu yaradılmışdır. 2004-cü ildə isə Xızı və Siyəzən rayonlarını əhatə edən Altıağac Qoruğunun bazasında Altıağac Milli Parkı yaradıldı. Ərazidə təbiət komeksləri, landşaft, flora və fauna qorunur. Altıağac Milli Parkının ərazisinin çox hissəsini meşələr tutur. Buranın meşələrində iberiya palıdı, şərq fıstığı və həmçinin qafqaz vələsi geniş yayılmışdır. Milli Parkın ərazisi dağlıq olduğundan dağ meşə, qəhvəyi dağ meşə, və s. torpaq tipləri üstünlük təşkil edir [35 səh. 126].

Samur-Yalama Milli Parkı. Xaçmaz rayonu ərazisində Rusiya ilə sərhəddə dənizsahili zonada yerləşən Samur-Yalama Milli Parkı 2012-ci ildə yaradılmışdır. Bu Milli Parkın ərazisində meşə landşaftı geniş yayılmışdır. Burada yerləşən Yalama meşəsi dəniz sahilindən başlayaraq dağlıq əraziyə doğru geniş zonanı əhatə edir. Respublikamızın dəniz sahilində olan bu meşələri bura gələn turistlərdə həm dənizi həm meşəni bir arada görmək böyük marağa səbəb olur [8 səh. 59].

Şirvan Milli Parkı. Qaradağ, Salyan və Neftçala rayonları ərazisini əhatə edən bu parkın ərazisi landşaft örtüyü, bitki və heyvanat aləminin fərqliliyinə görə digər Milli Parklardan seçilir. Milli Parkın ərazisi yarımsəhra zonasında yerləşdiyindən burada yovşanlı yarımsəhra və şoranotulu yarımsəhra landşaft tipləri geniş yayılmışdır. Xəzər dənizi sahili zonasında su bataqlıq və qumlu bitki növlərinin

olmasına görə seçilir. Şirvan Milli Parkın ərazisində xüsusi olaraq ceyranlar (“Qırmızı Kitab”a daxil olmuşdur) qorunur ki, onların nəslinin artırılması üçün tədbirlər görülməkdədir [8 səh. 52].

Xəzərsahili ərazilərdə yerləşən öz təbiəti və canlı aləmi ilə seçilən qoruqlar vardır ki, bu qoruqlar haqqında disertasiya işinin birinci fəslinin birinci bölməsində geniş söhbət açılmışdır.

Əsasən şimal və cənub zonada Xəzər sahilində şərqə doğru dağlıq zonanın olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Dağlıq ərazilərin saf və təmiz havasının olması səbəbilə insanların bu ərazilərə cəlb edir [30 səh. 215]. Dağ turizm növündə yerimək və dırmaşmaq üzrə fəaliyyət həyata keçirilir. Əsasən idman məqsədi daşıyan bu turim növü qış aylarında qarların olması səbəbilə xizəkçilik üzrə də (Quba-Xaçmaz zonası) fəaliyyət göstərir.

Xəzərsahili ərazilərdə Xızı rayonu tamamilə dağlıq ərazidə yerləşir. Lakin rayon ekoturizm üzrə inkişaf etmişdir [8 səh. 164].

Dənizsahili meşəliklər ilə seçilən Xudat-Yalama sahillərində eni 10 km-ə qədər sıx meşə örtüyünün olması bura gələn turistlərdə böyük maraq doğurur.

Golf turimi isə əsasən orta və yüksək yaşlı insanların seçimidir.

Tarixi-mədəni abidələr. Xəzərsahili ərazilər tarixi-mədəni abidələrlə olduqca zəngin olan ərazilərdən biridir. Tarixi-mədəni abidələrin zənginliyi burada xüsusilə dərkətmə turizminin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bu ərazilərdə olan tarixi-mədəni abidələr beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli olması ilə seçilir. Dini abidələrin də turizmdə böyük yeri vardır. Belə ki, dini abidələrdən dini ziyarətgah, həmçinin tarixi-memarlıq abidəsi kimi dərkətmə turizmi məqsədilə, yerli turist marşrutlarında və ritual turizmdə geniş istifadə olunur. Tarixi-mədəni abidələrin zənginliyinə görə Abşeron zonası xüsusilə seçilir. Abşeronda yerləşən UNESCO-nun xüsusi bülleteninə daxil edilmiş, 350-dən çox abidədən ibarət olan “İçəri şəhər” tarixi abidələr kompleksi bura gələn turistlərdə böyük maraq doğurur. İçəri şəhərdə yerləşən abidələrə Qız Qalası, Şirvanşahlar saryı, Məhəmməd ibn Əbu Bəkr məscidini (Sınıq qala), Cümə məscisini, “Multani”, Buxara karvansaralar, Ağa Mikayıl hamamını, Hacı Bani məscidini və s. misal göstərmək olar.

Bundan əlavə Abşeronda 2007-ci ildə UNESCO-nun ümumdünya maddi-mədəni irs siyahısına daxil edilmiş Qobustan Dövlət Tarixi Bədii Qoruğu Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərinin olmasını (10 min ildən çox) sübut edən məkanlardan biridir. Qobustan Dövlət Tarix və Bədii Qoruğu 1966-cı ildə qoruq statusu almışdır. Qobustan Dövlət Qoruğu Respublikamızı dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən birinin olmasını sübut edən ən böyük faktordur. Buradakı yaşayış məskəninin tarixi hələ bilinməsədə bir çox alim və tətqiqatçılar tərəfindən buranın tarixinin Mesepatomiyaadan daha qədim olduğu söylənilir.

Qobustanda qədim insanların yaşayış tərzlərini, onların düşüncələrini bizə şəkillərlə çatdıran nümunələr mövcuddur. Buradakı qayalar üzərində insan, kollektiv əmək, heyvan, qayıq, ov, döyüş səhnələri, həmçinin qədim Azərbaycanın “yallı” rəqsi qədim insanlar tərəfindən təsvir edilmişdir. Qobustanda qavaldaş vardır ki bundan da qədim insanlar musiqi aləti kimi istifadə etmişlər. Qoruğun ərazisində üç dağ - Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ yerləşir. Burada təbiətin yaratdığı məşhur pir vardır ki bu da insanların inanc yeri olmuşdur. Bu pir indiki dövrdə də insanların əsas inanc yerlərindən biridir.

Burada həmçinin eyniadlı müasir innovativ texnologiyalar ilə təchiz olunmuş muzey də fəaliyyət göstərir ki, bu muzey nəinki Azərbaycanda eləcə də dünyada olduqca məşhurdur. Qobustanda yerləşən abidlərə bu muzeydəki xüsusi aprat vastəsiylə yaxından baxmaq mümkündür. Bu muzeydə sensorla təchiz olunmuş kitabxana, elmi-tətiqat şöbəsi və fotolabarıtoriya fəaliyyət göstərir.

Abşeron yarmadasında yerləşən dini ziyarətqahlara Mir Mövsüm Ağanın ziyarətqahını (Şüvələnda), Bibi heybət pirini (Şıxda), Rahimə xanım ziyarətqahını (Nardaranda) və s. misal göstərmək olar.

Respublikamızda ilk açıq səma altında olan interaktiv muzeyinin fəaliyyət göstərdiyi Qala Qoruğuna gələn turistlərin sayı ildən ilə artmaqdadır. Qoruqda fəaliyyət göstərən eyniadlı muzey və bir çox abidələr turistlər tərəfindən böyük maraqla qarşılanırlar.

Suraxanı rayonunun cənub-şərq qurtaracağında yerləşən Atəşqah məbədi 2007-ci ildən qoruq statusunu almışdır. Həmin ildə Qafqaz dağın zirvələrindən biri olan

Yanardağ Qoruq statusu almış və tez bir zamanda bura səfər edən xarici turistlərin böyük marağına səbəb olmuşdur [8 səh. 171].

Abşeron regionunun Məhəmmədi kəndi “Yanardağ Dövlət Tarixi-Mədəni və Təbiət Qoruğunun” olması ilə məşhurdur. Hələ qədim zamanlardan bu dağda yanan alova görə Respublikamız “odlar yurdu” olaraq adlandırılmışdır. Bura İslam dinindən öncə inac yeri olsa da hal hazırda ocaq, pir kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu dağ Abşeronun ən hündür dağıdır (hündürlüyü 116 metr). 2007-ci ildən Qoruq elan olunan Yanardağın alovunun hündürlüyü 10 metrədək qalxmışdır. Bu ərazidə qədim zamanlarda Herodot olmuş və bu dağın ətrafında qədim yaşayış məskəninin olmasını qeyd etmişdir [8 səh. 17].

Quba-Xaçmaz rayonu da dünya əhəmiyyətli tarixi mədəni abidələrin zənginliyi ilə seçilən ərazilərimizdəndir. Siyəzən rayonu ərazisində yerləşən V əsrə aid Gilgilçay müdafiə istehkamlar kompleksi, Beşbarmaq dağından Xəzərsahili ərazilərə qədər uzanan V-VII əsrlərə aid Beşbarmaq müdafiə səddi (bir hissəsi sıradan çıxmalarına baxmayaraq) böyük maraq doğuran ərazilərdəndir.

Quba rayonu ərazisində Bazar meydanı adlı yerdə yerləşən Xan sarayı, həmçinin Cümə məscidi (şəhərin ən böyük məscidi), Səkinə xanım Məscidi (Qüdsi), İnqilab meydanı, A.A.Bakıxanovun ev muzeyi və s. rayonun mühüm tarixi-mədəni abidələrindən hesab olunur [25 səh. 245].

Siyəzən rayonu ərazisində Çıraqqala, atəşpərəstlər məbədi, bir neçə qalıq küçələr və məhlələr öz mənzərələri ilə əzəmət doğurur. Respublikamızın ən böyük müdafiə səddlərindən biri hesab olunan Gilgilçay səddinin baş qarovulxanası hesab olunan Çıraqqala UNESCO-nun ehtiyatlar siyahısına daxil olmuş məşhur tarixi abidələrimizdəndir. 23.06.2003-cü il tarixində Respublika prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış sərəncama əsasən Siyəzən rayonu Çaraq kəndi Çaraqqaya zirvəsində yerləşən Çıraqqaya tarixi abidələr kompleksinin qorunması və bərpası haqqında Sərəncamı rayonun inkişafında mühüm göstəricilərdən biri hesab olunur [25 səh. 241]. 28 sentyabr 2006-cı il tarixində Respublika Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Çıraqqala Tarixi-Memarlıq Qoruğu elan edilmişdir.

Gilgilçay səddi Xəzər dənizi sahilində Gilgilçayın mənsəbindən Babadağın zirvəsinə qədər 60-km-ə qədər məsafədə uzanan müdafiə səddi Respublikamızın ən böyük müdafiə səddlərindən biridir.

Qusar rayonunda olan Şeyx Cüneydin türbəsi (1544-cü il), Xudat, Xuray (XVII əsrə aid), Hil, Gündüzqala (XX əsrə aid) tarixi abidələri, bundan əlavə Mahmudtəpə, Misar təpə, Gövduşan təpə, Qələxur təpə qədim yaşayış məskənləri olmaqla rayonun görməli yerlərindəndir. Xaçmaz rayonu ərazisində Qalaqurdlu kəndində Şah Abbas məscidi və mədrəsəsi (XV-XV əsrə aid), Şeyx Yusif məscidi (Şıxlar kəndində), Niyazabad liman və s. böyük marağa səbəb olan ərazilərdən hesab olunur [8 səh. 188].

Lənkəran-Astara regionunun tarixi-mədəni abidələri əsasən XII-XX əsrə aiddir. Lənkəran rayonunda yerləşən məşhur Qız qalası (Nübədi kəndində), Bəlləbur qalası haqqında rəvayətlər buranı görməyə çox böyük maraq oyadır.

Astara rayon ərazisində İran İslam respublikası ilə sərhəddə yerləşən Şandan qalasında turistlər İranda Respublikasının sərhədyanı ərazilərini seyr edə bilirlər.

Masallı rayon ərazisində yerləşən Ərkivan qalsı Viləşçayın sahilində yerləşməklə ecazkar mənzərə yaradır.

Cəlilabad rayonunun məşhur abidələrinə Xamrava məscidini, Göytəpə məscidini, Fezi Nifulla oğlu məscidini (Məmməd zalı kəndi) və s. misal göstərmək olar.

Qeyd olunan tarixi-mədəni abidələr Xəzərsahili ərazilərin cəlbedici olmasını yaradan əsas faktorlardan biridir. Lakin bu abidələrin bir çoxu zaman keçdikcə sıradan çıxaraq öz ecazkarlığını itirmiş və turizm baxımından əhəmiyyəti qalmamışdır. Məhz bu səbəbdən dövlətin əsas diqqəti bu istiqamətə yönələrək bu abidələrin qorunmasına və bərpasına doğru addımlar atılmaqdadır.

2.2. Xəzərsahili regionun mövcud turizm-rekreasiya potensialı və ondan səmərəli istifadə üsulları

Hər hansı bir ərazinin rekreasiya potensialı dedikdə turistləri təmin edən mövcud rekreasiya ehtiyatları ilə son dərəcə mümkün olan ehtiyatların məcmusudur.

“Turizm ehtiyatları” termini tez-tez rastımıza çıxsada “turizm potensialı” haqqında isə fərqli fikirlər söylənilmişdir. Potensial (latınca tərcümədə “qüvvə”) dedikdə bir tərəfdən hər hansı bir sahənin, müəssisənin, dövlətin, şəxslərin və s. imkanları başa düşüldüyü halda digər tərəfdən də müəyyən məqsədə çatmaq üçün istifadə olan resurslar, imkanlar olaraq qəbul edilir. Rekreasiya potensialı isə ərazidə mövcud olan rekreasiya ehtiyatlarının müəyyən edilmiş və son həddə çatan turistlərin potensial sayı ilə mövcud sayının nisbəti olaraq qəbul edilir [29 səh. 189].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya-turizmin inkişafı ilk növbədə rekreasiya turizm potensialının formalaşması və səmərəli şəkildə istifadəsi ilə ölçülür. Rekreasiya-turizm potensialı dedikdə rekreasiya-turizm tələbatlarının ödənilməsində lazım olunan rekreasiya turizm resursları, infrastruktur, maliyyə resursları, əmək ehtiyatları, müvafiq təcrübəli kadrlar başa düşülür.

Hər hansı bir ərazinin turizm rekreasiya potensialının öyrənilməsi üçün yuxarıda qeyd olunan amillər qiymətləndirilməli və proqnozlaşdırılıb əsas inkişaf istiqamətləri təyin edilməlidir.

Xəzərsahili ərazilərin rekreasiya turizm potensialı bu ərazinin rekreasiya resurs potensialını müəyyən edir. Ümumiyyətlə bir çox tədqiqatçılar rekreasiya turizm potensialı ilə rekreasiya turizm ehtiyatları anlayışlarının eyni məna kəsb etdiyini söyləyirlər. Lakin rekreasiya turizm potensialı yeni inkişaf etmək üzrə olan, perspektivli və daha da məhsuldar sahə hesab olunduğu halda rekreasiya turizm ehtiyatlarına isə müalicə-sağlamlıq, iqlim, tarixi, mədəni və təbiət abidələri, flora və fauna və s. aid edə bilərik.

Respublikamızın Xəzərsahili bölgələri rekreasiya turizminin inkişafı üçün olduqca böyük potensiala malik ərazilərdir. Bunun əsas səbəbi Xəzərsahili ərazilərdə

zəngin təbiət resursların, mineral ehtiyatların, qədim şəhərlərin, tarixi-incəsənət abidələrinin, muzeylərin və s. olması ilə əlaqədardır.

Xəzərsahili ərazilərin rekreasiya turizmi bir çox amillərin təsirindən aslıdır. Bu amillərin təsiri nəticəsində formalaşan aşağıdakı bir neçə qruplar ayrılır.

1. təbii amillər;
2. sosial və iqtisadi amillər;
3. siyasi;
4. demoqrafik.

Təbii amillərə təbii rekreasiya resurslarının, əlverişli təbii şərait və iqlimin, diqqəti cəlb edən yerlərin, hidroqrafik şəbəkənin inkişafı, əlverişli ekoloji mühitin və təbiət abidələrinin təmiz və istifadəyə yararlı olması aid edilir.

Sosial və iqtisadi amillərə Xəzərsahili bölgədəki əhalinin əsas hissəsinin yaşayış səviyyəsi, ölkəmizin xarici dövlətlərlə beynəlxalq əlaqələrini inkişaf etdirilməsi və nəqliyyatın inkişafı aid edilir.

Siyasi amillərə turistlərin yaşadığı ölkənin və Respublikamızın siyasi sabitliyi, ölkələr arasında mehriban münasibətlərin, əməkdaşlığın olması aid edilir.

Demoqrafik amillərə isə bu ərazilərdəki əhalinin artımı, həmçinin orta ömür müddətinin artması, etnik turizmin genişlənməsi aid olunur [31 səh. 124].

Respublikamızın ərazisində şimaldan-cənuba 825 km məsafədə uzanması Xəzərsahili zonalarda rekreasiya turizminin bir neçə növləri üzrə inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Xəzərsahili ərazilərdə Respublika əhalisinin istirahəti və müalicəsi üçün Abşeron yarmadasında, Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara regionu mühüm rekreasiya-turizm potensialına malik olduqca zəngin ehtiyatlarla təmin olunmuşdur.

Özünəməxsus iqlim şəraitinin olması eləcə də müalicə məqsədli təbii ehtiyatların zənginliyi rekreasiya təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə götürdükdə rekreasiya təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün lazım olan təbii ehtiyatlara iqlim, mineral ehtiyatlar, landşaft örtüyü, flora və fauna, dağ, yayla, sahilboyu ərazilər və s. aid edilə bilər. Bu ehtiyatlarla Respublikamızın Xəzərsahili əraziləri olduqca zəngin təmin olunduğundan bu zonalarda rekreasiya turizmi inkişaf etmişdir. Xəzərsahili ərazilərdə şərqdən qərbə

doğru qalxdıqca sahilboyu əraziləri hündür dağların əvəz etdiyi zonalarda iqlim, landşaft örtüyü, flora və faunanın bir birini əvəz edən növlərinin olması bu yerləri daha da ecəzkar edən faktorlardandır.

Sahilboyu regionlarda əsasən yarımşəhra landşaftı geniş yayılmışdır. Bundan əlavə şimal zonada Quba-Xaçmaq regionunda enliyarpaqlı meşələrin, cənub zonada Lənkəran-Astara regionu üçün isə subtropik bitkilər səciyyəvidir.

Sahilboyu ərazilər narin qumlu çimərliklərin (35 %-dən çox) olması yay aylarında burada fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələrdə əhalinin sıx olması ilə xarakterizə edilir. Bu ərazilərdə il ərzində günəşli saatların çox olması səciyyəvidir. Ona görə də bu ərazilər helioterapiyanın (günəş şüalları ilə müalicə) inkişafı üçün böyük potensiala malikdir.

Ümumiyyətlə Xəzərin canlı aləmi çox zəngindir və burada hətta Pont dəniz vaxtının canlıları qalmaqdadır. Xəzərdə bir çox balıq növləri vardır ki (kütüm, leş, kefal, kilke, karp və s.) onlar qida məhsulu kimi olduqca faydalıdır. Bu balıqlar bir çox Xəzərsahili istirahət müəssisələrində turistlərə təklif edilir [34 səh. 20].

Xəzərsahili zonada ov heyvanları daha çox Böyük Qafqaz dağlarında və Şiran düzündə yayıldığına ovçuluq turizmini bu ərazilərdə inkişaf etdirmək lazımdır. Həmçinin Xəzər dənizinin sularında zəngin su heyvanları yaşayır. Bu heyvanların nəslini artırmaq və turistlərə bu su canlılarından ovçuluq kimi macəra yaşatmaq məqsədi ilə təklif etməklərinin daha da cəlbedici olmasının və bu yerlərin daha çox seçim məkanlarından biri olmasına səbəb olacaqdır.

Əfsuslar olsun ki, Xəzər dənizində təsərrüfat və məişət sularının və həmçinin Kür çayının gətirdiyi tullantıların hesabına xeyli su canlıları məhv olmaqdadır. Bu canlıların nəslinin kəsilməməsi üçün Regionların inkişafı çərçivəsində dövlət tərəfindən bir çox işlər aparılmaqdadır.

Xəzər dənizində su idmanı növünün, dağətəyi ərazilərdə ekoturizmin, yüksək dağlıq ərazilərdə isə xizəkçilik, alpinizm speloturizm, fotoovçuluq və s. inkişaf etdirmək üçün olduqca əlverişli şəraitə malikdir.

Xəzər dənizi sahillərində xüsusilə Abşeron zonasında bağçılıq təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Burada bir çox şəhər əhalisi yay ayları üçün nəzərdə tutulmuş bağ evləri

yaratmışlar və hətta onlar günlük və aylıq gecələmək üçün turistlərə xidmət təklif edirlər.

Xəzərsahili ərazilərdə günəşli hava şəraitinin çox olması ilə çimərlik turizmi sürətlə inkişaf edir. Xüsusilə Abşeron zonasında bir çox ərazilər, Bilgəh, Nardaran, Şıx və s. çimərlik mövsümündə turistlərin daha aktiv olması ilə seçilir. Əfsuslar olsun ki, qeyd olunan ərazilərdə xüsusi ilə Xəzərsahili çimərliklərdə yerli əhali tərəfindən tullantılarla çirklənmişdir. Dəniz suyuna çirkabların axıdılması, həmçinin yay aylarında narın qumlu çimərliklərdə istirahət edən insanların buranı tərk edərkən öz tullantıları ilə bu əraziləri çirkləndirməsi müasir dövrdə çox acınacalı vəziyyət yaratmışdır. Bundan əlavə Abşeron yarımadasında yerləşən müalicə əhəmiyyətli göllərinə axıdılan təsərrüfat və məişət suları hesabına suyun səviyyəsi artmış və bunun nəticəsində müalicə əhəmiyyəti azalmışdır. Son zamanlar Regioların inkişafı çərçivəsində hal-hazırda Xəzərsahili bir çox ərazilərdə dövlət tərəfindən təmizlik bərpa işləri aparılsa da müasir təbələlərə cavab verən hala gəlib çatmaqda ləngimələr hiss olunmaqdadır.

Respublikamızın ərazindən Xəzər dənizinə bir çox çaylar tökülür ki, bu da həmin ərazilərdə mənzərəli təbiətin yaranmasına səbəb olur. Bu çaylardan ən məşhuru Kür və Araz çaylarıdır və həmin çaylar Türkiyədən məbəyini götürərək digər qonşu ölkədən Respublikamızda daxil olur.

Xəzərsahili ərazilərdə bir çox turizm potensialları vardır ki, onlar aşağıdakıları misal göstərmək olar.

Tətil turizmi. Xəzərsahili bir çox ərazilərdə əhəlinin dincəlməsi üçün nəzərdə tutulan bu turizm növü iqlimdən asılı olaraq qış və yay turizmlərinə ayrılmaqdadır. Xəzərsahili fəaliyyət göstərən bir çox müəssisələr bütün mövsüm boyu fəaliyyət göstərirlər. Burada əsasən turizm kampları üzrə fəaliyyət həyata keçirilir. Belə müəssisələr daha çox təmiz havanın olduğu yerlərdə fəaliyyət göstərirlər. Bu müəssisələrdə dincəlmə müəssisələri, idman fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

Mineral bulaqlar və müalicə-sağlamlıq turizmi. Xəzərsahili bir çox ərazilərdə mineral sulara həm qida həm də müalicə vannası kimi geniş istifadə olunur.

Ümumiyyətlə Respublikamızda fəaliyyət göstərən müalicə sağlamlıq mərkəzlərinin əsas hissəsi Abşeron yarmadasında cəmlənmişdir. Bunun əsas səbəbi buranın müalicə-sağlamlıq məqsədli təbii resurslarla təşkil olunmasıdır.

Çimərlik turizmi. Respublikamızda şərqdən 825 km məsafədə uzanan Xəzər dənizi bütünlüklə çimərlik turizmi potensialına malikdir. Çimərliklər yay aylarında aktivləşir və bu ərazilərəsasən yerli turistlərin daha çox seçim məkanlarındanır. Burada dəniz suyunun qızması nəticəsində çimərlik dövrü 4-5 aya qədər davam edir. Çimərliklərdə xarici turistləri əsasən Abşeron zonasında görmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi burada əhalinin daha çox olması və infrastrukturun digər Xəzərsahili zonalara nisbətən daha yüksək şəkildə qurulmasıdır.

Ekoturizm və ov turizmi. Ekoloji turizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu turizm növündə insanlar tərəfindən hələ mənimsənilməmiş olan təbiəti gəzmək insanlarda böyük maraq doğurur. Xəzərsahili ərazilərin zəngin təbiəti, iqlimi buranı daha canlı və rəngarəng edir. Burada turistlərin istirahəti üçün təbiət qoynunda məntəqlər və kempinqlər (lager) yaradılmaqla ekoloji turizmin inkişafına, onlardan turistlərin daha da səmərəli faydalanmasına şərait yaradacaqdır.

Ekoloji turizmi daha da inkişaf etdirmək üçün təbiətin canlı aləmini qorumaq, onların nəslinin kəsilməsinin qarşısını almaq, bir çox bitki və heyvanat aləminin nəslinin artırılması üçün tədbirlər görmək ən perspektivli sahələrdən hesab olunur.

Xəzərsahili ərazilərdə ekoturizm əsas Milli Parklarda reallaşır. Burada əsasən dağ, meşə, yayla və digər təbiət örtüklərində əhalinin istirahət etməsi üçün geniş şərait yaradılmışdır. Bu məkanların bir çoxlarında ovçuluq xidməti təklif olunur və turistlərdə bu turizmi seçməyə dahada həvəs yaradılır.

Mədəniyyət turizmi. Xəzərsahili ərazilər milli irs nümunələri və tarixi mədəni abidələrlə olduqca zəngin potensiala malikdir. Bu turizm növündən əsasən dərkətmə məqsədlilə geniş istifadə olunur.

Rekreasiya turizm potensialında əmək ehtiyatları mühüm yer tutur. Kadrların sayı və müvafiq sahəyə uyğun onların peşəkarlıq səviyyəsi rekreasiya turizminin inkişaf etdirilməsində mühümgöstərici hesab olunur. Rekreasiya turizmində əmək potensialı dedikdə beynəlxalq standartlara cavab verən müasir tələblərə uyğun savadlı

kadrların hazırlanası və inkişaf etdirilməsi eləcədə onların müvafiq sahələrə uyğun işlə təmin olunmasıdır. Əmək ehtiyatlarından düzgün istifadə rekreasiya turizm potensialının inkişaf etdirilməsi üçün önəmli olan faktorlardan biridir. Xəzəraahili bir çox ərazilərdə əmək ehtiyatlarının çatışmamazlığı problemi olduğu halda digər bölgələrdə artıqlığı problemi ortaya çıxır.

Peşəkar və ixtisaslı kadrların olması hə bir rekreasiya turizm müəssisələrinin ən dəyərli resurlarından biri hesab olunur. Hər hansı bir rekreasiya turizm müəssisəsi daima ixtisaslı kadrlar yetişdirmək üçün hazırlıqlar təşkil etməyə maraqlı olmalıdır. Xəzərsahili bəzi ərazilərdə müasir standartlara cavab verən kadrların az olması kadr ehtiyatları çatışmamazlığı problemini ortaya qoyur. Bu halda digər rayonlardan kadrlar cəlb olunur. Kadrların çoxluğuna görə Bakı şəhəri olduqca öndədir və bir çox rayonlara məhz Bakıdan xüsusi kadrlar cəlb olunur. Xəzərsahili bir çox müəssisələrdə isə təcrübəli xarici mütəxəssislər də fəaliyyət göstərir.

Rekreasiya turizmi tuzizmin digər sahələrində olduğu kimi həm aşağı, həm də yüksək ixtisasa malik işçilərə tələbatın olması ilə seçilir. Hal hazırda Respublikamızın digər regionlarında olduğu kimi Xəzərsahili ərazilərdə də işsizlik problemi olduğundan, aşağı ixtisaslı vəzifələrə marağın daha da artacağı və buna görə regionlarımızda yoxsulluğun aşağı düşməsinə səbəb olacağı gözlənilir. Digər tərəfdən yüksək vəzifəli işçilərə tələbatın daha da artması nəticəsində bir çox təhsil müəssisələrində turizm ixtisası daha da genişlənmiş, eləcədə bir çox bölgələrdə hazırlıqlar, təlimlər təşkil olunmuşdur. Bu isə öz növbəsində insan resurslarının inkişafına böyük təsir göstərir.

Xəzərsahili ərazilər zəngin təbii rekreasiya ehtiyatlarında maikdir. Bu ərazilərdə yerləşən təbii turizm rekreasiya ehtiyatları antropogen təsirlərə məruz qalaraq bir çoxunda əsaslı sürətdə dəyişkənlik gedərək rekreasiya ehtiyatlarının tükənmə təhlükəsini ortaya qoymuşdur. Lakin dövlət tərəfindən davamlı görülmə bir çox tədbirlər nəticəsində bu turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə üsulu tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Bu ehtiyatların səmərəli istifadəsini təşkil etmək üçün Azərbaycan Respublika Prezidenti tərəfindən turizm haqqında bir çox Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir.

Xəzərsahili ərazilərdə fəaliyyət göstərən rekreasiya-turizm müəssisələri, sanatoriyalar, pansionatlar, istirahət evləri, restoranlar və digər turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdən maksimum şəkildə effektiv istifadə etməklə bu sahəni daha da genişləndirib inkişaf etdirmək olar. Həmin fəaliyyət göstərən rekreasiya-turizm müəssisələrində yeni texnoloji avadanlıq quraşdırmaq, bu müəssisələrdəki fəaliyyəti dünya standartlarına uyğun təşkil etmək, həmçinin xidmətin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə personalın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlıqlar təşkil etmək və bu ərazilərə xarici turistlərin cəlb olunmasına doğru yönəlmiş tədbirlər keçirmək böyük səmərəlilik verəcəkdir.

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində yayılmış rekreasiya turizm ehtiyatlarından çox da böyük investisiya tələb etməyən və çəkilən xərclərin tez bir zamanda qaytarılması mümkün olan rekreasiya turizm növlərini inkişaf etdirmək müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biridir. Yeni rekreasiya turizm növlərini inkişaf etdirdikdə nəzərə alınan ən önəmli faktor isə mövcud təbiət resursları və abidələri hüququ normativ qanunların tələbinə uyğun şəkildə zərər verməməklə, onların qorunmasına şərait yaratmasını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə biz həm də həmin ehtiyatları mühafizə etmiş oluruq.

Turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün digər məsələlərdən biri də düzgün qiymətkoyma amilindən istifadə etməkdir. Sanatoriya-kurort müəssisələri, mehmanxanalar, restoranlar, istirahət-əyləncə mərkəzləri və s. müəssisələrin qarşısında duran əsas məsələ məhsul və xidmətin qiymətini düzgün təyin etməkdir. Məhsulun və xidmətin qiymətini düzgün təyin etməklə turizm müəssisəsinin maliyyə gəlirlərinin yüksəldilməsinə və həmin müəssisədə turistlərin sayının artmasına səbəb olacaq. Bununla belə turistlərin sayı ildən ilə artacaq və yerli əhali turizmə cəlb olunmaqla ölkədə turizm inkişaf etdirəcək və ölkə əhalisinin həyat şəraiti yaxşılaşmağa doğru inkişaf edəcəkdir.

Respublikamızda turizm sektorunda ən böyük problemlərdən biri turizm bazarında təklif olunan turizm məhsulunun qiymətinin həddindən çox baha olmasıdır.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizmini inkişaf etdirmək üçün mövcud rekreasiya turizm potensialını həm yerli həm də beynəlxalq səviyyədə tanıdmaq dövlətin ən mühüm məsələlərindən biridir. Bunun üçün Dövlət Proqramları yaradılmış, sərgilər təşkil olunmuş, dövlətlərarası bir çox layihələr həyata keçirilmişdir.

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində mövcud rekreasiya turizm potensialının tanınması üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır.

- Fəaliyyət göstərən rekreasiya turizm müəssisələri haqqında potensial müştərilərə informasiya ötürülməsini təmin etmək;
- Respublikamızda olan turistləri turizm informasiya mərkəzləri vasitəsilə istiqamətləndirmək;
- Turistlərin Respublikamıza səyahətlərinin daha rahat təşkil olunması və səyahət müddətində təhlükəsizliklərinin təmin olunmasının təmin edilməsi.

Xəzərsahili ərazilərdəki rekreasiya turizm potensialının inkişafını təmin etmək üçün perspektivli sahələr bunlar hesab olunmaqdadır.

- Dövlət vəsaiti hesabına rekreasiya turizm müəssisələri yaratmaq və təmir etmək;
- Sahibkarlara yardım etməklə yəni, güzəştli kreditlərin verilməsi, rekreasiya turizm müəssisələrini təmir və inkişaf etdirməsi və s. aid edilə bilər.

2.3. Xəzərsahili bölgədə rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi mexanizmləri

Rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi çox mürəkkəb proses olub bir çox mütəxəssislər tərəfindən fərqi şəkildə tətbiq edilir. Rekreasiya ehtiyatlarını qiymətləndirərəkən nəzərə alınan əsas amillərə təbii komplekslər və komponentlər, ayrı-ayrılıqda təbii ehtiyatlar, təbii turizm rekreasiya ehtiyatlarının subyektləri, iqtisadi kadastrın ərazidə tətbiqi və s. daxil olunur.

Regionun rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində aşağıdakı amillər əsas götürülür.

- Təmiz ətraf mühit;
- Təbii iqlim şəraiti;
- Ərazidəki nəqliyyat və rabitə şəbəkəsinin inkişaf səviyyəsi;
- Regindakı sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi;
- Ərazidəki mexmanxanaların keyfiyyət standartları, həmçinin qida və xidmətlərin keyfiyyət səviyyəsi;
- Təhlükəsizliyin təşkili və sabit regionun olması;
- Bölgənin prestiji və məşhurluq səviyyəsi [12 səh. 57].

Xəzərsahili regionlarda rekreasiya ehtiyatlarını qiymətləndirmə apardıqda ilk növbədə bu ərazidəki təlabatı öyənəlməliyik. Ərazinin rekreasiya təlabatı özlüyündə 3 növü vardır.

1. ictimai təlabat;
2. qrup halında təlabat;
3. tək halda təlabat [8 səh. 6].

İctimai təlabat dedikdə Xəzərsahili regionda yaşayan bütün əhəlinin təlabatları başa düşülür. Belə təlabata hər kəsin ehtiyacı var və bu təlabatın ödənilməsi kiçik təşkilatlar tərəfindən deyil, ölkə və beynəlxalq təşkilatın dəstəyi ilə həyata keçirilməlidir. Qrup halında təlabat dedikdə Xəzərsahili hər hansı bir ərazinin, rayon, şəhər, kənt və s. təlabatları başa düşülür. Fərdi təlabat isə hər hansı bir şəxsin təlabatı başa düşülür və bu təlabatın ödənilməsi demək olarki nəzərə alınmır.

Rekreasiya məqsədilə ərazidəki təbii komponentlər 2 yolla qiymətləndiriləndirilir.

1. Ərazidə yerləşən təbii komponentlərin və mədəni nümunələrin dünya və milli səviyyədə yerinin müəyyən olunması ilə. Bu üsul ekspertlər tərəfindən həyata keçirilərək qiymətləndirmə aparılır. Qeyd olunmuş dəyərlər dünya, regional və yerli status olaraq qruplaşdırılır;

2. Ərazidəki hər hansı bir dəyərə baxmaq üçün vaxtın ayrılması. Burada fərqli regionlarda yerləşən turizm məqsədli tarixi-mədəni resursları perspektivliliyinin müqayisə edilməsinə imkan yaranır [31 səh. 65].

Hər hansı bir ərazidə təbii ehtiyatların rekreasiya baxımından qiymətləndirilməsi rus alimi V.S.Preobrajenski, N.S.Mironenkoya fikrincə 3 növə üzrə qruplaşdırılır.

1. Tibbi-bioloji qiymətləndirmə;
2. Psixoloji estetik qiymətləndirmə;
3. Texnoloji qiymətləndirmə [8 səh. 7].

Hər hansı bir bölgədə rekreasiya turizminin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı düsturdan da istifadə etmək mümkündür.

$$P=P1+P2+P3+P4+P5+P6+P7$$

P - ərazinin təbii komponentlərinin qiymətləndirmə əmsalı;

P1 - ərazinin iqlimin komfortluluğunun əmsalı;

P2 - ərazinin təbiətinin unikal və eksotiklik qiyməti;

P3 - lanşaftın komfortluluq səviyyəsinin qiyməti;

P4 - regionun su ilə təmin olunmasına görə qiyməti;

P5 - ərazidəki heyvanat aləminin zənginliyinin qiyməti;

P6 - regionun meşə ehtiyatları ilə təmin olunma səviyyəsinin qiyməti;

P7 - ərazidəki ovçuluq səviyyəsinin qiyməti [32 səh. 19].

Bütün deyiləri ümumiləşdirərək Xəzərsahili ərazilərdə kompleks şəkildə qiymətləndirmə apararkən aşağıdakı düsturun istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

$$R=T+B+M+İ$$

R - kompleks şəkildə regionun rekreasiya qiyməti;

T - ərazinin Landşaft ehtiyatları ilə təminat səviyyəsi;

B - tibbi-bioloji ehtiyatlarla təmin olunma səviyyəsi;

M - ərazinin tarixi-mədəni abidələrlə təminat səviyyəsi;

I - regionun rekreasiya ehtiyatlarının sosial-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmə səviyyəsi [8 səh. 8].

J.A.Vedenin və Filippoviçin də qiymətləndirmə apararkən ərazinin mənzərəsini nəzərə alaraq bal sistemindən istifadə edirlər. Burada:

1 bal - çəmənlik-düzən;

2bal - kolluq-çəmənlik;

3bal - çəmənlik sututar;

4bal - meşə sututar [8 səh. 7].

Azərbaycanlı alim Hamil Rəsulov fikrincə Xəzərsahili regionlarda rekreasiya turizm ehtiyatlarını qiymətləndirərkən bal sistemindən istifadə edilməlidir. Bal sistemindən istifadə edərkən 5 ballıq şkala ilə qiymətləndirmə aparılır.

Cədvəl 2.4

Rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində bal şkalası

Bal dərəcəsi	əlverişlilik səviyyəsi
5 bal	olduqca əlverişli
4 bal	əlverişli
3 bal	orta əlverişli
2 bal	nisbətən əlverişli
1 bal	əlverişsiz

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Burada əlverişlilikdərəcəsiuyğun olaraq 1-5 ballıq şkalada öz əksini tapır. Xəzərsahili regionlardakı şəraiti nəzərə alaraq onu 5 qrupa bölmək olar. Bunlara əlverişsiz, nisbətən əlverişli, orta əlverişli, əlverişli, olduqca əlverişli ərazilər üzrə seçilir. Bu bal şkalası aşağıdakı cədvəldə daha aydın təsvir olunmuşdur.

Rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi aparılarkən ərazidə 3 xüsusiyyətinə görə qruplaşdırma aparılır.

1) ərazinin təbii-bioloji xüsusiyyətinə görə - təbii ehtiyatlarla və vastələrlə eləcədə iqlim-hava elementləri ilə müalicənin aparılması əsas götürülür;

2) psixoloji-estetik xüsusiyyətinə görə - burada əsas şərt təbii ehtiyatların turistlərin istirahət və sağlamlığının təşkilindəki rolu əsas götürülür;

3) ərazinin texnoloji-iqtisadi məhəssənilmə səviyyəsinə görə - burada hər hansı bir ərazinin coğrafi mövqeyi və relyefindən turizm infrastrukturunun yaradılmasında rolunun olması başa düşülür [8 səh. 6].

Ümumiyyətlə yuxarıda qeyd olunan sistemlər ilə qiymətləndirmə apararkən əsas götürülən komponentlər aşağıdakılardır.

1. İqlim şəraiti. Xəzərsahili ərazilərdə iqlimin konfortlu olması onun əsas seçilən cəhətlərindən biridir. Çox vaxt onu Qara dəniz ilə müqayisə aparsalar da Xəzər dənizi daha çox üstünlüyə malik olur.

Xəzər dənizinin dənizsahili zonanın iqliminin mülayimləşməsində böyük rolu vardır. Burada günəşli saatların illik miqdarının çoxluğu, həmçinin quru iqlim şəraiti, yağıntıların az düşməsi, açıq hava şəraitinin üstünlüyü və s. bu yerlərin üstün cəhətlərindən hesab olunur. Bu regionlarda temperatur əsasən 21-33 °C təşkil edir. Dağətəyi zonaya qalxdıqca isə temperaturun aşağı düşməsi müşahidə olunur. Yağıntılar əsasən ilin soyuq dövründə (60%) düşür. Quru iqlimə görə Abşeron zonası seçilsə də ən çox yağıntılar Lənkəran-Astara zonasında müşahidə olunur. Lənkəranda yerləşən Kəkiran qəsəbəsi (1800 mm) Respublikamızın ən yağıntılı yeri hesab olunur. Abşeronda yağıntıların illik miqdarı 100- 200 mm təşkil etdiyi halda, yay aylarında isə bu rəqəm 50-100 mm təşkil edir [13 səh. 233].

Küləkli hava şəraiti ən çox Abşeron zonasında müşahidə edilir. Abşeronda sürəti 30-35 m/s-dək olan “Xəzri” (və yaxud Bakı nordu) küləyi həmçinin əsasən ilin isti dövrlərində müşahidə olunan, qurudan dənizə doğru əsən isti cənub küləyi sayılan “Gilavar” küləyi mövcuddur. Cənub ərazilərdə isə musson və briz küləkləri də müşahidə edilir [16 səh. 54].

2. Mineral suların və müalicəvi palçıqların zənginliyi. Xəzərsahili zonada saysız hesabsız mineral suların olması burada kurort təsərrüfatının inkişaf etməsində

mühüm rol oynayır. Burada yerləşən mineral bulaqların bir çoxu yer səhtinə isti bir çoxu isə soyuq şəkildə çıxır.

Abşeron yarımadasında dənizsahili çimərliklərdən əlavə burada bir çox mineral bulaqlar vardır ki, buna misal olaraq Sabunçu, Suraxanı və Şıx burnunda olan müalicə əhəmiyyətli bulaqları göstərmək olar. Bu bulaqların tərkibi yod, brom və digər müalicə əhəmiyyətli maddələrlə olduqca zəngindir [31 səh. 164].

Kimyəvi tərkibinə və müalicə xüsusiyyətinə görə mineral və termal suların aşağıdakı növləri vardır.

1. karbonat və hidrogen karbonatlı (suyun orta temperaturu 9-22 °C-yə qədərdir, əsasən Şabran -Siyəzən rayonu ərazisində yayılmışdır. Əsasən uraoloji xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə olunur) sular;

2. sulfid və hidrogensulfidli (suyun orta temperaturu 24-38 °C-yə qədərdir, Nabran və Abşeron zonasında yayılmışdır. Əsəb, oynaq-dayaq, qan-damar xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur) sular;

3. xlor-natiriumlu və tərkibi hidrogen sulfidli olan (suyun orta temperaturu 39-46 °C-yə qədərdir, Lənkəran-Astara zonasında yayılmışdır. Əsəb, oynaq-dayaq, revmatizma, ürək-damar və s. xəstəlikləri zamanı istifadə olunur) sular;

4. yod-bromlu və tərkibində üzvi maddələrin olması ilə seçilmiş sular (suyun orta temperaturu 25-34 °C-yə qədərdir, Nefçala rayonu ərazisində geniş yayılmışdır) olaraq qruplaşdırılır [8 səh. 10].

Xəzərsahili ərazilər müalicə əhəmiyyətli palçıqların zənginliyi ilə seçilir. Müalicə əhəmiyyətli palçıqlar Abşeronda geniş yayılmışdır. Burada müalicə palçıq resursları əsasında bir çox sanatoriyalar fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə Abşerondakı göllərin müalicə əhəmiyyətli palçığı son zamanlar müalicə məqsədi ilə geniş istifadə olunur. Masazır qəsəbəsində yerləşən Böyükşor və masazır göllərində müalicə əhəmiyyətli palçıqlar geniş yayılmışdır.

3. Flora və Faunanın zənginliyi. Xəzərsahili bölgələrdə yerləşən çəmən-meşələr, şoranlaşmış səhralar, düzənliklər, qərbə doğru getdikcə ucalan dağlar buranın landşaft ekzotikliyi yaradan mühüm amillərdir. Buranın mənzərəli

təbiətinin zəngin bitki və heyvanat aləminin olması safari məqsədli turizmdə geniş istifadə imkanları açır.

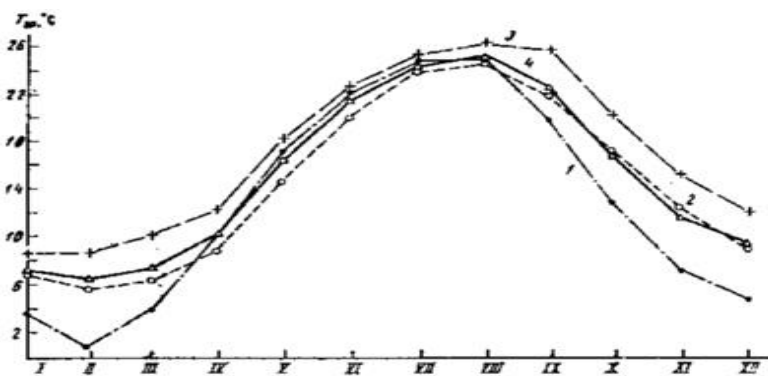
Burada yerləşən Milli Parklarda canlı aləm qorunub saxlanılır. Bəzri ərazilərdə canlı aləmin nəsli tükənildiyindən qoruq və yasaqlıqlar yaradılmışdır. Burada meşə örtüyünün ümumi sahəsi 840 km²-ə qədərdir. Sahil zonada yerləşən meşələr torpaq su mühafizəedici, tarlaqoruyucu xassəyə malikdir. Bu meşəliklərdən turizm məqsədi ilə 8-16 % istifadə olunur [8 səh. 16].

Xəzər sahili ərazilərdə heyvanlar aləminin zənginliyi burada fotoovçuluq, ov turizminin inkişafını yaradan mühüm amillərdəndir. Burada bir çox heyvanların nəsli kəsildiyindən onlar qorunmaqdadır. Məhz buna görə də burada ovçuluq yalnız mövsüm dövründə reallaşır. Həmçinin dəniz canlılarının da nəsli tükənməkdədir. Bunları nəzərə alaraq gələcəkdə bu canlı aləmi maksimum çoxaldaraq sahil zonalarda ovçuluğu inkişaf etdirmək mühüm məsələlərdən biridir.

4. Narın qumlu çimərliklərinin olması. Xəzər dənizinin müalicəvi qızıl qumunun olması həmçinin suyunun duzluq göstəricisi, yay aylarında suyun temperaturunun 20-27 °C- dək qalması burada çimərlik turizminin inkişafına böyük şərait yaradır.

Şəkil 2.1

Xəzər dənizinin temperaturunun aylar üzrə dəyişmə qrafikası

1-Xəzərin Şimali, 2-Xəzərin Orta hissəsi, 3-Xəzərin Çənub zonası, 4-Ümumi dənizi üzrə.

Mənbə: www.eco.gov.az

Diaqramdan göründüyü kimi il ərzində Xəzərin şimalı cənubuna nisətən soyuq temperaturun olması ilə seçilir. Bunun əsas səbəbi Xəzərin şimalında mülayim iqlimin cənubunda isə subtropik iqlimin hakim olması ilə izah olunur.

Aprel ayında Xəzər dənizinin suyu istiləşməyə başlayır. Bu dövrdə şimal zonada temperatur 7-10 °C, mərkəz hissədə 9-11 °C, cənubda isə 10-14 °C temperaturun olması müşahidə edilmişdir. Suyun ən isti temperaturu iyul-avqust aylarında müşahidə edilir ki bu da şimal zonada 20-24 °C, cənub zonada isə 25-28 °C aralığında dəyişir. Sentyabr ayından başlayaraq suyun temperaturu azalır. Noyabr ayında cənub zonada temperatur 16-18 °C olduğu halda şimal zonada daha çox fərqlə 3-11 °C təşkil edir.

5. Tarixi mədəni abidələrin zənginliyi. Xəzərsahili ərazilərdəhələ qədim zamanlardan yaşayışın olması burada zəngin tarixi mədəni abidələrin zənginliyindən xəbər verir. Burada yerləşən tarixi-memarlıq abidələrinin bir çoxu XII-XV əsrə aiddir.

Burada yerləşən abidələr:

1) Beynəlxalq (buna misal olaraq İçəri şəhər, Qobustanın qayaüstü təsvirləri) səviyyəli;

2) Respublika (XV-XX əsrə aid edilmiş məscid,, karvansara, türbə, yaşayış məskəni eləcədə qəbirləri aid etmək olar) səviyyəli;

3) yerli səviyyəli tarixi-memarlıq abidələr olaraq quruplaşdırılır [31 səh. 61].

Tarixi-memarlıq abidələrinin zənginliyinə görə Abşeron zonası xüsusilə seçilir. Buradakı İçəri şəhər, Qobustan qaya üstü rəsmləri, Mərdəkanda dördkünc qala (XIV əsr), Ramanadakı qala (XV əsr), Suraxanıdakı qədim “Atəşgah” xüsusi olaraq seçilir. Xəzərsahili dini ziyarətgahlardan olan Siyəzəndəki Beşbarmaq dağı, həmçinin Xaçmaz rayon Şıxlar kəndindəki məscid (XV əsr-ə aid), Dəyirmantəpə yaşayış evi qədim dövrün mühüm qalıqlarıdır [25 səh. 134].

Lənkəran-Astara rayonu (əsasən V-XX əsrə aid) ərazisində rekreantları cəlb edən bir çox tarixi memarlıq abidələri vardır ki, buna misal olaraq Hacı Mirzə hamamını, Balaburd qalansını (XV əsrə aid), Divəlon qəbirlərini, Hacı Teymur və

Hacı Baxış məscidlərini, Məşədi Abdul Talib hamamını, Həmid Abdulla məscidini qeyd etmək olar [31 səh. 249].

Təbiət abidələri. Tarixi abidələrdən əlavə təbiət abidələri də vardır ki, bu da Xəzərsahili ərazilərin qiymətləndirilməsində mühüm göstəricidən biri hesab oluna bilər. Abşeronda yerləşən geoloji abidələrə palçıq vulkanları, Bitum gölü (Binəqədi rayonu ərazisində), dəniz sahili qayalar Məhəmmədi kəndində alovlanan qaz yerli turist marşrutlarında istifadə olunur.

Bundan əlavə Xəzərsahili ərazilərin bir çox hidroloji abidələrdən şlalələr (Afurca, Muncuq, Sarıgüney və s.) turistik marşrutlarda geniş istifadə olunmaqdadır. Ərazini daha da ecazkar edən bir çox fauna və landşaft abidələrində Xəzərsahili ərazilərdə geniş yayılmışdır.

6. İnfrastruktur təminatı. Xəzərsahili bölgələrdə su, kanalizasiya, enerji təchizatı, telekommunikasiya vastələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə qurulması ən mühüm məsələlərdən biridir. Ərazidə infrastrukturun düzgün qurulması turistin bu bölgəni seçməsinə səbəb olan alimlərdəndir. Aydın ki, turist müəssisəsinin qurulmasında ən önəmli məqamlardan biri nəqliyyat infrastrukturun düzgün qurulmasıdır. Burada əsas səbəb turist müəssisəsinə səfər edən turistin bura gəlməsi üçün rahat nəqliyyat imkanlarının olmasıdır. Xəzərsahili ərazilərdə bu məqsədlə turistlər ən çox avtomobil nəqliyyatından istifadə edirlər. Sonrakı yerləri isə uyğun olaraq dəmir yolu, hava və su nəqliyyatı tuturlar [35 səh. 108].

Nəqliyyat infrastrukturundan əlavə ərazidə rabitə, telekommunikasiya xətlərinin çəkilməsi, tibbi müəssisəsinin olması, kanalizasiya sisteminin müasir standartlara cavab verməsi və digər amillər düzgün infrastrukturun təməl nöqtələri hesab edirlər (bu mövzu haqqında daha ətraflı ikinci fəsilin ikinci bölməsində söhbət açılmışdır).

7. Əhali, əmək ehtiyatları və məşğulluq. Xəzərsahili regionun əhalisi Respublikamızda əhalinin sıxlığının yüksək olmasına görə seçilir (30,3%-i). Əhalinin sıxlığına görə ən çox Abşeron bölgəsi seçilir (təxmini hər kvadrat km-ə 99 nəfər). Son zamanlar işsizlik problemi mühüm məsələyə çevrilmişdir. Bundan əlavə işdən çıxanların işə girənlərdən çox olması, əhalinin öz ixtisasına uyğun işdə işləməməsi, müasir tələblərə cavab verən iş yerlərində kadr çatışmamazlığı mühüm məsələlərdən

birirdir [19 səh. 56]. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya təsərrüfatını inkişaf etdirmək işsizlik problemini aradan qaldırmasında böyük rol oynayır. Buna görə də rekreasiya müəssisələri öz təsərrüfatlarını genişləndirməklə yeni iş yerlərinin açılmasına həmçinin otel, mexmanxana, turizm-rekreasiya müəssisələrində ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə şərait yaratmalıdırlar [8 səh. 12].

Son zamanlar Xəzərsahili ərazilərdə suvenir istehsalı yerli əhalinin əsas məşğuliyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Baxmayaraq ki hələ qədim dövrlərdən yerli əhalinin əsas məşğuliyyəti tikmələr, basma naxışlar, toxuculuq, xalçaçılıq, metal və daş üzərində oymalar, mis qablar istehsalı, dulusçuluq, keramika, zərgərlik, dəri işləri olsada bir müddət bu sahəyə maraq azalmışdır. Lakin son dövrlərdə turizmin inkişafı nəticəsində turistlərdə maraq oyadığı bu sahələrdə işləyənlərin sayı artmağa başlamışdır. Xalçaçılığın bir çox növləri (“keçə”, “gəvə”, “xəli”, “kilim”, “palaz” və digər xalça nümunələrindən son zamanlar turistlərə kiçik ölçüdə suvenir kimi təqdim olunmağa başlanılmışdır. Dulusçuluq sənəti Masallı, Astara eləcə də Bakıda geniş yayılmışdır. Lənkəranda qamışdan düzəldilən həsir, baş geyimləri turistlərdə böyük maraq oyadır [31 səh. 71]. Qeyd olunan suvenirlər ilə Respublikamız bir çox sərgilərdə, tədbirlərdə çıxış edərək dünya şöhrəti qazanmışlar. Bundan əlavə milli mətbəximizin zənginliyi rekreantları bura cəlb edən əsas məsələlərdən biridir.

Ərazini qiymətləndirməklə həmin ərazinin sərhədləri müəyyən olunur və həmin ərazilər rayonlara ayrılır. Sərhədlərin müəyyən olunması təbii və iqtisadi amillərlə əlaqədar aparılır.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək ərazinin rekreasiya turizminin inkişaf səviyyəsini həmin ərazilərin rekreasiya turizmgöstəriciləri ilə müəyyənləşdirmək olar. Hər-hansı bir regionun rekreasiya turizm göstəriciləri aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur.

1. ərazidəki turist axınlarının sayı (regiona səfər edən turistlərin sayının bir turistin orta qalma müddətinə vurmaqla hesablanır);
2. sutka ərzində turistin xərclərinin orta həcmi;
3. turizm müəssisəsinin maliyyə-iqtisadi göstəricisi;
4. regiondakı infrastruktun mövcud vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi [19 səh. 51].

III Fəsil: Xəzərsahili bölgədə turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadədə səmərəliliyin təmin olunması

3.1. Xəzərsahili bölgədə turizm-rekreasiya təsərrüfatının inkişaf perspektivləri

Xəzərsahili ərazilərdə iqlimin, relyefin, təbii ehtiyatların və digər komponentlərin zənginliyi nəticəsində burada rekreasiya turizmini inkişafına geniş imkanlar açmaqdadır. Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərinin rekreasiya turizm imkanları olduqca genişdir. Bu imkanları ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Xəzərsahili ərazilərdə beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsi üçün yetərinə imkanlara sahib olması;
2. Yerli və xarici investorların turizm sektoruna maraq göstərməsi üçün dövlətin yeritdiyi siyasət;
3. Respublikamızda rekreasiya turizminin inkişafına səbəb olacaq yoxsulluğun azaldılması məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi layihələr;
4. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin inkişafını təmin etmək məqsədilə büdcənin olması;
5. ölkəmizdə fəaliyyət göstərən yerli və xarici şirkət, təşkilat və müəssisələr öz işçilərinin sağlamlıqlarının bərpasına və qorunmasına daima maraq göstərməsi;
6. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən Xəzərsahili bir çox regionlarda rekreasiya turizminin inkişafına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
7. Regionlarda sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına doğru dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər [31səh. 357].

Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2020-ci il proqnozuna əsasən dünya ölkələrindəki turistlərin sayı 2 dəfə çox artmaqla 1.6 mlrd. nəfərə çatması gözlənilir. Bu halda Respublikamızda da turizm sahəsinin inkişafı çox perspektivlidir. Buna görə də Xəzərsahili ərazilərdə turizmin digər sahələrində olduğu kimi rekreasiya turizminin daha da inkişafı gözlənilməkdədir [web. 14].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizm ehtiyatlarının gələcəkdə inkişaf etdirilmsi üçün yüksək potensiala malik perspektivli sahələri aşağıdakılardır.

- müalicəvi;
- qolf;
- qış turizmi(dag-xizək);
- dayvinq;
- rafting;
- sorfing;
- kruizturizmi;
- ekoturizm;
- speloturizm (mağara);
- ekskursiya turizmi;
- idman turizmi;
- istirahət turizmi;
- etnoqrafik.

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində kruiz turizminin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm olan məsələ lazım olan infrastrukturun qurulmasıdır. Bunun üçün əsas məqsəd Xəzərsahili bir çox ərazilərdə sərnəşin vağzalları yaratmaq, keçid məntəqələri və digər strukturları qurmaqdır. Sərnəşin vağzallarını əsasən böyük dənizsahili şəhərlərdə yaratmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur. Bunun üçün Bakı şəhəri olduqca böyük üstünlüyə sahibdir. Respublikamıza gələn turistlərin əsas hissəsi məhz Bakı şəhərində cəmləşdiyindən burada kruiz turizm məqsədli sərnəşin vağzallarının açılması ilə turistlərə daha fərqli turizm xidməti təklif etmək olar. Bu turizm növünün əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki kuriz səyahətinə çıxmış turist gəmidə təklif olunan məhsul və xidmətdən istifadə edir. Buna görə də bu sahə çox gəlirli hesab olunur və bu sahəyə vəsait yatırmaqla Respublikamza gələn turistlərə bu turizm növündən istifadə etməsi üçün şərait yaradılmalıdı.

Beləliklə, Xəzərsahili ərazilərdə yerləşən şəhər və rayonları görmək bir çoxlarında böyük marağa səbəb ola bilər. Bundan başqa kruiz səyahəti zamanı

turistlərə Xəzər dənizində yaşayan balıqları ovlamaq xidmətini təklif etməklə kruiz səyahətini daha da seçilən turizm növünə gətirib çıxartmaq mümkündür.

Xəzərsahili ərazilər kruiz turizminin inkişafı etməsi üçün böyük potensiala malik ərazilərdəndir. Dəniz sahili bir çox əraziləri görmək turistlərdə böyük marağa səbəb ola bilər. Lakin bu turizm növü hələki yetərincə inkişaf etməmişdir. Dənizkənarı mənzərəni görmək üçün Bakı şəhərinin Dənizkənarı Milli Parkında 30 dəq. müddəti əhatə edən xidmət təklif olunur.

Xəzərsahili ərazilərdə dayvinq (akvalanqla su altına enmək) turizmini inkişaf etdirmək çox vacib və perspektivli istiqamətlərdən biri hesab olunur. Dayvinq turizm su idmanı sevənlər üçün məşhur olan turizm növlərindən biridir. Xəzərdənizinin iqlimi, təbiəti, dəniz bazası dalma həvəskarları üçün olduqca böyük imkanlar yaradır. Bu ərazilərdə həm təhsilli həm də yeni başlayan dayvinq həvəskarlarına bir çox dalma turları yaratmaq üçün olduqca böyük potensial mövcuddur. Bu turizm növünü Xəzər dənizində inkişaf etməklə bura gələn turistlərə macəra dolu yeni xidmət təklif etmək, bununla belə dənizin canlı aləmini turistlər tərəfindən müşahidə etməsinə şərait yaratmaq olar.

Digər su idmanı növündən biri olan sörfinq turizmini (dalğalar üzərində penoplast lövhəciklə sürüşmək) Xəzər dənizində inkişaf etdirmək lazımdır. Xəzər dənizi böyük dalğaların müşahidə edildiyi ərazilərdəndir. Dalğaların hündürlüyünə görə Orta Xəzər xüsusi olaraq seçilir (8 m-ə qədər). Buna görə Abşeron zonasında hündür dalğalar mövcuddur. Dalğalı günlərin olması səbəbindən burada sörfinq turizmi potensialı vardır. Lakin sudakı dalğaların bəzən hündürlüyünün az olması və yaxud günlərlə təkrarlanmaması bu turizm növünü beynəlxalq səviyyədə inkişaf etdirməyin səmərəli olmamasının göstəricisidir.

Xəzər dəniz sahili ərazilərdə səfalı iqlimin, mənzərəli təbiətin, landşaft örtüyünün zənginliyi burada kempinqlərin yaradılması üçün potensial imkanların olmasını sübut edir. Kempinqləri yaradarkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır.

1. təhlükəsiz ərazinin olması (heyvanların hücumu, yanğın, sel, daşqın və digər amillərin olmamasını nəzərə almaq);
2. nəqliyyatın girişi və durması üçün abad yolun olması;

3. ərazidə minimum enişin olması;

4. ərazidə yaşıllıqların olması. Yaşıllıqların olması nəticəsində ərazidəki kempinqlər küləkdən və digər təbii hadisələrdən qorunmuş olar [15 səh. 61].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya turizminin inkişafına investisiya yatırmaq üçün ən səmərəli sahələr bunlardır.

- mövcud potensiala sahib ərazilərdə kurort-sanatoriya və istirahət müəssisələrini açmaq və ya genişləndirmək;

- idman turizmini inkişaf etdirmək;

- regionlarda mehmanxanalar şəbəkəsini genişləndirmək;

- turist baza kompleksləri yaratmaq;

- dərkətmə məqsədli tarixi-mədəni abidələri bərpa edərək turistlərin istifadəsinə vermək.

Beləliklə, Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində müxtəlif rekreasiya turizm növləri (müalicə-sağlamlıq, ekoloji, yaxtaturizmivə s.) inkişaf etdirilməli, yerli və xarici turistlərin istifadəsinə verilməlidir. Bu ərazilərdə rekreasiya turizminin bir çox növlərinin inkişaf etdirilməsi ilə Respublikamızın iqtisadiyyatının digərsahələrinə inkişaf etdirilməsinə şərait yaranmış olar.

Xəzərsahili ərazilərdə turizmin inkişaf perspektivləri bir çox əlamətlərlə bağlıdır.

- Son zamanlar turizm sahəsinə kapitalın qoyulmasının da artım və yeni infrastrukturun yaradılması.

- Bu ərazilərdə mövcud olan kurort turizm htiyatlarının həm istirahət həm də müalicə-sağlamlıq məqsədilə geniş inkişaf edilməsi.

- Az mənimsənilmiş ərazilərdə turizm müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə dair həvəsləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Beləliklə, Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya turizminin inkişaf etməsi bir sıra müsbət nəticələrin əldə olunmasına səbəb olacaq.

- Rekreasiya turizminin inkişafı nəticəsində Respublikamızın Xəzərsahili rayonlarında yeni peşə növlərinin yaranmasına təkan verəcək. Bu qrupa otel işləri, plyaj baxıcısı, masaj ustası, əyləncəli oyunları idarə edən işçilər, servis işçisi, barmen,

bələdçi (gid), Milli Parklarda, qoruqlarda, tarixi və təbiət abidələrində fəaliyyət göstərən işçilər və s. aid etmək olar. Həmçinin bu peşə növlərinin yaranması və inkişafı nəticəsində turizm iqtisadiyyatı daha da inkişaf edəcək.

- Bu turizmin inkişafı Respublikamıza daha çox turistlərin gəlməsi ilə birlikdə turistlər və yerli əhalinin bir-biri ilə alış-veriş etməsi, yerli mədəniyyətin, adət-ənənələrin daha yaxından öyrənilməsi, dostluq, yoldaşlıq münasibətlərinin qurulmasında böyük rolu vardır. Bunun nəticəsində Respublikamızın Xəzərdənizi ətrafında yerləşən rayonların müasirləşməsinə, yerli əhalinin digər ölkələrdən gəlmiş turistləri tanımasına, onların fərqli həyat tərzlərini müqayisə etməsinə və beləcə müasir düşüncənin formalaşmasına təkan verəcəkdir.

- Bu ərazilərdə yerləşən rayonların şəhərləşmə prosesini sürətləndirməsinə səbəb olacaqdır. Rekreasia turizminin inkişafı nəticəsində şəhərdən kənar ərazilərdə sənaye mərkəzinin qurulması, yeni iş yerlərinin yaradılması bu ərazilərdə şəhər səviyyəsində olmasına imkan verəcək. Bununla belə ərazidə yeni evlərin, binaların, müxtəlif tikililərin sayında irəliləyişlər müşahidə olunacaq.

- Rekreasia turizminə maraq insanlarda əvvəllər ehtiyac duymadığı asudə vaxtın səmərəli keçirmək hissini oyadacaq. Belə ki, sağlamlığın bərpası, ərazilərin mədəniyyət və adət ənənələrinin öyrənilməsi, müxtəlif kolleksiyaların toplanılması, idman oyunlarının oynanılmasına maraq insanlarda daha da canlanacaqdır.

- Bölgəyə səfər edən turistin gəldiyi ölkəsinin tarixi, mədəniyyəti haqqında yerli əhalini məlumatlandırmaqla əhalinin bilik səviyyəsini artırmağa, həmçinin yerli əhali turistləri öz region haqqında məlumatlandırmaq üçün öz ərazisinin tarixi-mədəni məlumatlarının öyrənilməsinə maraq göstərməsi formalaşacaq.

- Bölgələrdə təmizlik və bərpa işlərinin aparılması, yeni bitki və ağac növlərinin əkilməsi daha da sürətlənəcək. Regiondakı mədəni və tarixi dəyərlərin qorunması üçün məktəblərdə, universitetlərdə, iş yerlərində və digər müstəqil fəaliyyət göstərən könüllü dərnəklərin yaradılmasına maraq artacaq.

- Dərketmə turizmi məqsədilə istifadə edilən tarixi-mədəni dəyərlərə bölgə əhalisinin sahib çıxmaq təşəbbüsünün formalaşmasına təkan verir. Xəzərsahili bölgələrin əhalisi sahib olduqları dəyərləri qoruyaraq onları turistlərin maraq

dairələrinə uyğun təqdim edirlər. Burada regionun yerli mədəni dəyərləri, adət-ənənələri, bayramları və s. önəmli rol oynayır. Bir çox mədəni dəyərlər muzeylərdə, festivallarda təqdim olunaraq əcnəbi turistlərin heyrətlə seyr etməsinə səbəb olmuşdur.

- Rekreasiya turizmi səbəbiylə bu ərazilərə səfər edən turistlərin ana dilimizi və ya Xəzərsahili ərazilərdə yerləşən yerli əhalinin dillərini (ləzgi, talış və s.) öyrənilməsi şansını əldə edirlər. Fərqli dilin öyrənilməsi nəticəsində turistlər bu yerlərə daha çox bağlılıq duyacaq və bu əraziləri daha dərinlən öyrənməyə həvəs göstərəcəklər.

- Rekreasiya turizminin növlərindən istifadə etməklə turistlərin sağlamlıqları bərpa olunmaqla yanaşı, ailəvi münasibətlərin möhkəmlənməsində də böyük rolu vardır. Belə ki, ailəvi səfər etmiş turistlər istirahət etdiyi, əyləndiyi, müalicə xidmətlərindən yararlandığı vaxt ərzində öz ailələri ilə bir araya gələrək ailə münasibətlərinin güclənməsinə sahib olacaqlar [17 səh. 108].

Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya turizminin inkişafının SWOT analizi aparılmışdır. Bununla belə ölkəmizdə Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin inkişaf imkanlarının güclü, zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri üzə çıxarılmışdır.

Güclü tərəfləri:

- Komfortlu iqlim şəraitinin olması burada rekreasiya turizmin inkişafında mühüm rol oynayır;

- Ərazidə kifayət qədər turistlərin qəbul və yerləşdirilməsi üçün yerləşdirmə müəssisələrinin olması;

- Xəzəraahili rekreasiya turizm müəssisələrində müasir standartlara cavab verən infrastrukturun qurulması;

- Ərazdəki müəssisələrdə yüksək keyfiyyətli xidmətin təşkil olunması, personalı strukturunun müasir standartlara cavab verməsi.

Zəif tərəfləri:

- Bu bölgələrdə bir çox turizm-rekreasiya potensialın olmasına baxmayaraq yetərincə yüksək inkişaf etməməsi;

- Regionların maddi-texniki bazasında çatışmazlıqların olması;
- Ucqar ərazilərdə nəqliyyat sistemində bir çox problemlərin olması;
- Bu ərazilərdəki müəssisələrinin tanınması problemi, digər marketinq işlərin zəifliyi;
- Bölgələrdəki işçilərin digər ərazilərdən gəlməsi.

İmkanları:

- Bu ərazilərin rekreasiya turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün zəngin ehtiyatlara malik olması;
- Rekreasiya turizminə son zamanlar həm yerli həm də əcnəbi turistlərdə marağın çoxalması;
- Viza sisteminin asalaşdırılması;
- Ölkəmizin beynəlxalq səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi etməsi.

Təhdidləri:

- Rekreasiya-turizm ehtiyatlarından düzgün istifadə edilməməsi;
- Təbiətin canlı komponentlərin antropogen təsirlər nəticəsində dağılması, məhv olması, tükənməsi, nəslə kəsilmək təhlükəsinin olması;
- Rekreasiya-turizm müəssisələrində xidmətin və məhsulun həddində çox yüksək olması;
- Personalın qeyri-etik davranışları;
- Ərazidəki bir çox rekreasiya-turizm müəssisələrinin investorları digər ölkə vətəndaşları və şirkətlərindən olması.

3.2. Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya və turizmin inkişafının müasir problemləri

Rekreasiya turizm problemləri dedikdə turizmin tək bu sahəsinin deyil digər növlərinin də əsas problemləridir. Ümumilikdə iqtisadi, sosial və siyasi sahələrdə hər hansı bir problemin baş verməsi Respublikamızda turizmə öz təsirini göstərəcək və bunun nəticəsində rekreasiya turizmində də öz əksini tapacaq.

Dünya ölkələrində olduğu kimi Respublikamızda da turizm sahəsinin böyük problemləri sahibkarlara qarşı ağır şərtlərin qoyulması və həmçinin vergi problemidir.

Rekreasiya turizmi ilə məşğul olmaq istəyən hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının “Turizm haqqında Qanun”u ilə birlikdə “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Qanununu” (1992-ci il 16 dekabr tarixində qüvvəyə minmişdir) da dərindən bilməli, onun şərtlərinə əməl etməlidir [6 səh. 130].

Respublikamızda qanunla müəyyən edilmiş bəzi hallar istisna olmaqla turizmdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə aşağıdakı şəxslər məşğul ola bilərlər.

1. İşləmə qabiliyyətinə malik hər bir Azərbaycan vətəndaşı;
2. Xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxs;
3. Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxsləri;
4. Xarici hüquqi şəxslər.

Qeyd olunandan əlavə Respublikamızda sahibkarlıqla bağlı məsələləri həll edən yaxud sahibkarlığa nəzarəti həyata keçirən dövlətin vəzifəli şəxslərinə sahibkarlıqla məşğul olmaq qadağan edilmişdir [6 səh. 131].

Turizm fəaliyyətilə məşğul olan insanların ən çox üzləşdiyi problem məhz vergilərin artıq olmasıdır. Vergilərin çox olması birbaşa turizm məhsulunun qiymətinə təsir edir və bunun nəticəsində qiymətlərin yüksək olma problemini ortaya qoyur.

Respublikamızda vergi sistemi aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur.

1. Dövlətin büdcəsinə daxil olan vergilər;
2. Yerli büdcəyə daxil olan vergilər;
3. Bələdiyyə büdcəsinə gedən vergilər [10 səh. 94].

Respublikamızın turizmində tibbi müəssisələr, teatr, idman, mədəniyyət, və incəsənət müəssisələrində vergi tətbiq olunmur.

Hər hansı bir ərazidə infrastruktur yaradarkən bir çox amillər nəzərə alınmalı, ərazinin təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. İnfrastruktur yaradılarkən təbiətə maksimum az zərər vurulmasını, milli irs nümunələrimizin qorunmasını təmin etmək lazımdır. Xəzərsahili ərazilərdə fəaliyyət göstərən rekreasiya turizm müəssisələrində

baş verən digər problem isə ərazinin təhlükəsizliyidir. Bunun əsas səbəbi ərazidə infrastrukturun zəif olmasıdır. Xəzərsahili bölgələrin bir çoxunun magistral yoldan kənarda yerləşməsi və həmçinin ərazinin asfaltla zəif təmin olunması, informasiya telekommunikasiya, rabitə xətləri ilə ərazinin zəif təmin olunması və digər amillər təhlükəsizlik problemini ortaya qoyur.

Məhz bu səbəblərə görə lazımi turist bazasının və nəzarətinin olmaması, cinayət, oğurluq və digər problemlərin yaranmasına səbəb olur. Eləcə də ərazinin tibbi məntəqədən uzaqda yerləşməsi və lazım olduqda bir çox səbəblərdən təcili tibbi yardımın əraziyə gec yetişməsini də bu problemlərə aid etmək olar [10 səh. 71].

Turistlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir sıra müqavilələr bağlanır. Bu müqavilələrdə əks olunan göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Müqavilənin məzmunu;
2. Səyahət dövründə çıxış edən tərəflərin öhdəlikləri;
3. Xidmətin sənədi;
4. Turistin xidməti bronlaşdırması qaydası;
5. Nəqliyyat, qəbul, yerləşdirmə, və digər xidmətin şərtləri;
6. Tibbi xidmət;
7. Sifarişin ləğv olunma qaydası;
8. Hesablaşma qaydaları;
9. Turistə dəyən ziyanə görə məsuliyyət;
10. Baş verən münaqişələrin həlli qaydası;
11. Xüsusi şərtlər;
12. Bağlanmış müqavilənin qüvvəyə minmə, dəyişdirilmə və xitam vermə qaydaları;
13. Tərəflərin rekvizitləri [6 səh. 81].

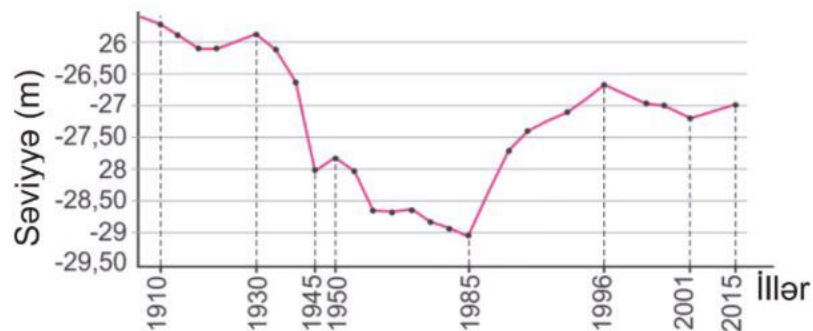
Respublikamıza rekreasiya turizm məqsədiylə gələn turistlərin üzləşdikləri digər problem isə vizaların verilməsində baş verən problemlərlə bağlıdır. Bunun üçün Respublika Prezidenti tərəfindən ASAN viza sistemi tətbiq olunmağa başlanılmış, vizaların verilməsi sadələşdirilmişdir.

Rekreasiya turizminə təsir edən digər mənfi faktorlara valyuta məzənnəsinin tərəddüd etməsidir. Bildiyimiz kimi son dövrlərdə Respublikamızda dolların həddindən çox qalxması inflyasiyanın artmasına təsir etmişdir və digər sahələrdə olduğu kimi turizmdə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Beləki, turizm sanatoriya-kurort müəssisələrində, istirahət mərkəzlərində, restoranlarda, kafelərdə və digər turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə qiymətlərin həddindən çox qalxmasına, xidmətlərin isə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bu inflyasiya hava yollarına da öz mənfi təsirini göstərdiyindən burada da qiymətlərin artması müşahidə olunmuşdur. Bunların nəticəsi olaraq turistlər bahalı səyahəti seçməməsinə və beləcə Respublikamızda turizmin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır.

Xəzər dənizinin bir neçə ildən bir qalxması və enməsi də bir çox sahələrdə olduğu kimi turizmə də mənfi təsir göstərir. Xəzərin səviyyəsinin tərəddüd etməsi də rekreasiya turizmi müəssisələrinin dənizsahili ərazilərdən kənarda yerləşməsinə gətirib çıxarır [18 səh. 16].

Şəkil 3.1

Xəzər dənizinin səviyyəsinin tərəddüdünün 1910-2015-ci illər
üzrə göstəricisi

Mənbə: www.eco.gov.az

Diagrama nəzər saldıqda son yüzillikdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin ən aşağı olduğu tarix 1985-ci il olmuşdur ki, həmin il bu göstəricinin dəniz səviyyəsindən -29 m. daha aşağı olması qeydə alınmışdır. Müəyyən dövrlər ərzində qalxması və enməsi

ilə seçilən Xəzərin səviyyəsi hal hazırda azalmağa üzərdir və mütəxəssislərin fikrincə suyun səviyyəsi daha da aşağı düşəcəyi gözlənilməkdədir. Son hesbalamara görə Xəzər dənizinin səviyyəsi -27 m olmuşdur (2015-ci ilin göstəricisi). Xəzər dənizinin bir neçə illər üzrə tərəddüd etməsinin rekreasiya turizminə təsir ondan ibarətdir ki, bunun nəticəsi olaraq Xəzərsahili regionlarda dənizə yaxın ərazilərdə turizm müəssisələrinin qurulmaması və bu müəssisələrin dənizdən nisbətən kənarda yerləşməsi ilə izah olunur.

Xəzərsahili fəaliyyət göstərən bir çox rekreasiya turizm müəssisələrində ixtisaslı kadr və mütəxəssislərin çatışmamazlığı Respublikamızda turizmin ən böyük problemlərindən biridir. Kadr çatışmamazlığı xidmətin keyfiyyətini aşağı salmaqla, müəssisənin inkişafının qarşısını alır. Turizmdə hazırlıqlar və təlimlərin keçirilmək və bir neçə ixtisaslar üzrə kadrlar yetişdirmək lazımdır.

Xəzərsahili fəaliyyət göstərən rekreasiya turizm müəssisələrinin mövsümü xarakter daşması qeyri-mövsüm dövründə işçilərin işsiz qalmasına və onların başqa ərazilərdə işləməyə getməsinə səbəb olur.

Xəzərsahili bir çox rekreasiya turizm müəssisələri xarici investisiya hesabına qurulmuşdur. Belə müəssisələr yüksək vəzifəli işçiləri öz ölkəsindən gətirməklə yerli əhəlinin daha aşağı vəzifələrdə işləməsi onların nisbətən az maaş almasına səbəb olur [10 səh. 136].

Xəzərsahili rekreasiya turizm bölgələrinin bir qismi antropogen təsirlər nəticəsində sıradan çıxmış, tullantılara məruz qalmış və bunun nəticəsində bitki və heyvanat aləminin nəslinin kəsilməsi probleminə səbəb olunmuşdur. Bunun qarşısını almaq üçün bir çox ərazilər mühafizə olunmuş və nəslini kəsilməkdə olan bitki və heyvanat aləmi qeydə alınaraq onların çoxaldılması üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Xəzərsahili ərazilərdə olan tarixi mədəni abidələrin bir çox yaxşı vəziyyətdə deyil. Onların mühafizəsini gücləndirməli və bir çoxlarının bərpa olunması müvafiq orqanlar tərəfindən həyata keçirilməlidir. Belə olmadıqda bu abidlər sıradan çıxacaq və öz marağını itirəcəkdir.

Rekreasiya turiziminin Xəzərsahili ərazilərin ətraf mühitinə də mənfi təsiri vardır. Belə ki, yeni infrastrukturun qurulması və ya mövcud infrastrukturun genişləndirilməsi nəticəsində canlı təbiətin məhv edilməsi, ətraf mühitin tullantılara məruz qalması turistlərin çoxluğu nəticəsində nəqliyyatdan istifadə etməklə atmosferin çirklənməsi, torpaqlardan həddən çox istifadə və digər mənfi halları qeyd etmək olar.

Dövlət tərəfindən Xəzərsahili ərazilərdə keçirilən bir çox tədbirlərə baxmayaraq rekreasiya turizmi də turizmin digər növləri kimi ətraf mühiti məhv edərək korlayır. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri kimi kütəvi turizm fəaliyyəti nəticəsində bu ərazilərdə ekoloji dəyərlərin pozulmasıdır.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin ətraf mühitə vurduğu təsiri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar:

1. Hər hansı bir turistik mərkəzlərdə təbii mühit məhv olunması ilə yanaşı, fiziki tarazlıq da pozulmağa doğru istiqamətlənir;
2. Rekreasiya turizmindən istifadə etməklə tarixi və təbiət abidələrinin çirklənməsinə və həmçinin ətraf mühit turistlərin yemək artıqları ilə dolub daşmasına səbəb olur;
3. Turizm müəssisələri, nəqliyyat və turistlərin təsiri nəticəsində ətraf mühitdə yaranan səs-küy;
4. Rekreasiya turizmi canlı təbiətin dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, Bir çox qədim tarixi ərazilərdə yeni infrastrukturun qurulması nəticəsində təbii və antropogen təsirlərin bir araya gəlməsi hər zaman yaxşı nəticə vermir. Buna misal olaraq təbiət mənzərəsinində çəkilmiş yolların mənzərəni korlamasına səbəb olmasını qeyd etmək olar;
5. Təqdim olunan mal və xidmətin turistlərin istehlak etdikdən sonra artıq qalan artıqlar həm təbiətin çirklənməsində, həm də insanların təhlükəsizliyinə maneə olmaqdadır. Belə ki, turist axınları sıx olduğu bir çox Xəzərsahili müəssisələrdə turistlərin yaratdığı zibilliklərin çoxalması, istifadə olunmuş kanalizasiya suyunun dənizə buraxılması, su mənbələrinin çirklənməsi və digər amillər yoluxucu xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Suyun çirklənməsi nəticəsində nəinki insanlar,

eləcə də bitki və heyvanat aləminə də mənfi təsirləri vardır. Meşə örtüyünün qırılması, sudakı canlıların məhv olması, ovçuluq nəticəsində heyvanların azaldılması, kommunikasiya və inşaat işlərinin aparılması nəticəsində canlı aləm zərər görərək tükənməyə doğru istiqamətlənmişdir. Sahillərdə bəzi idam oyunlarına görə qamışların məhv edilməsi, həmçinin sudakı gəmilərin fəaliyyəti nəticəsində canlıların təhlükə altında qalması ərazinin ekzotikliyinə itirilməsinə səbəb olmuşdur;

6. Ümumiyyətlə turist axınları olan hər bir Xəzərsahili ərazilərdə nizamsız şəhərləşmə prosesi getməkdədir [17 səh. 111].

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, son onillikdə Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizmin mərkəzlərində köklü sürətdə dəyişkənliklər gedərək təbiət komponentləri məhv olmaqdadır. Bunun qarşısının almaq üçün hər hansı bir ərazidə təbiətin məhv olma riski ortaya çıxdıqda həmin ərazi müvəqqəti olaraq turist istifadəsindən kənarlaşdırılmalı və təbii komponentlər bərpa edilməlidir.

Rekreasiya turizmində bir çox riskli başqa dildə desək olduqca zərərli amillər vardır. Bunlar əsasən aşağıdakılardır.

- turistin müxtəlif cür zədələnməsi;
- ətraf mühitə dəymiş olan zərər;
- bioloji varlıqlara zərərlərin dəyməsi;
- ərazinin yanmaq təhlükəsi;
- zərərli radiyasiya;
- kimyəvi zərərli təsirlər;
- havanın çirklənməsi;
- digər risklər [11 səh. 62].

İnsanların fəaliyyəti ilə bağlı Xəzərsahili ərazilərin təbiətinə dəyən zərər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

Hava - İnsanların nəqliyyat vastəsiylə havanı çirkləndirməsi və ya iqlim dəyişməsinə səbəb olan yanacaqlardan bir çox sahələrdə istifadə edilməsi nəticəsində havada karbondioksidin çoxalması.

Su - Suda həşaratların, murdar suların, neftin və digər zəhərli maddələrin çoxalması səbəbiylə çirkli suyun çoxalması və bunun səbəbiylə bitkii və heyvanların həyat şəraitini təhlükə altında qoyur [14 səh. 125].

Torpaq - Torpaqda olan mineralların, qayaların, qədim canlı skletlərinin daşınması eləcə də torpaqda baş verən fiziki və kimyəvi dəyişikliklərin nəticəsində erroziya və torpaq itkilərinin, torpaq sürüşmələrinin olması. Torpaqda baş verən dəyişikliklər bitkilərin inkişafına maneə olmasına şərait yaradır.

Mənzərə - Tarixi mədəni və təbiət abidələrdə insanların təsiri nəticəsində baş verən dəyişikliklər.

Yaşayış sahələri - Bir çox ərazilərdə rekreasiya turizmi istifadəsi nəticəsində təbii ərazilərin azalması və bir çox ərazilərdə yanğın, sürüşmə, sel və digər hadisələr səbəbiylə yaşayış sahələrinin azalması.

Nəqliyyatın təsirləri - Böyümək, genişlənmək yenidən istehsalda yaranan nəqliyyat şəbəkəsinin çoxalması səbəbiylə ərazinin canlı aləminin məhv edilməsi.

Zəngin bitki aləmi - Bir çox bitkilərin azalması və nadir bitkilərin yox olması.

Heyvanat aləmi - Ovçuluq və balıqçılığın təsiri nəticəsində elcədə harmoniya, vəhşi heyvan hücumları, nadir heyvan növlərinin məhv olması, ev heyvanlarının azalması problemləri. Bundan əlavə bir çox heyvanları müşahidə etmək və fotoovçuluqla, insanların yaxınlaşmasının nəticəsində heyvanlarda ürək döyüntüsünün artması, stress, yatmaq qorxusu, balalarını qorumaq və digər halların səbəbiylə öz yerlərini tərk etmək.

Çirkləndirmə - bir çox ərazilərdən səs küyün həmçinin müəssisədəki ərazilərdə insanların təsiri nəticəsində baş verən dəyişikliklər [28 səh. 99].

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək Respublikamızın Xəzərsahili rekreasiya turizminin inkişafında qarşıya çıxan maneələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Xəzərsahili bir çox ərazilərdə (xüsusilə Aran bölgəsi) rekreasiya turizm ehtiyatlarının zəif mənimsənilməsi və həmçinin səmərəli istifadə olunmaması;

2. Respublikamızın münaqişə zonası olaraq 20% torpaqlarının işğal altında olması və Ermənistan Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ probleminin davam etməsi səbəbiylə müharibənin baş vermə təhlükəsi;

3. Bu regionda yüksək ekoloji gərgin ərazilərin olması(xüsusilə Bakı şəhərində əhalinin həddindən çox olması səbəbilə);

4. Xəzərsahili bir çox regionlarda işsizlik problemi ilə yoxsuluq səviyyəsinin yüksək olması nəticəsində regionun inkişafdan geri qalması;

5. Xəzərsahili ərazilərdə yaşayan əhalinin getmə turizminə maraqlı olması və digər ölkələrdə daha aşağı qiymətə təklif olunan yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətin olmasına maraq göstərməsi;

6. Xəzərsahili bir çox ucqar rayonlarda nəqliyyat, rabitə və kommunikasiya sistemi ilə təmin olunmaması və ya zəif təmin olunması;

7. Tarixi mədəni və təbiət abidələrinin eləcədə bir çox sanatoriya kurort mərkəzlərinin təbliğinin zəif olması. Bunun əsas səbəbi olaraq ölkəmizin rekreasiya turizm potensialının tanıtılmasında reklam-təbliğat işlərinin (Xəzərsahili rekreasion əraziləri əks etdirən bukletlər, broşurlar, turist atlasları və s. azlığı) yetərincə aparılmamasıdır [17 səh. 111].

8. Xəzər dənizinin imkanlarından yetərincə istifadə olunmaması (yaxta turizmi, kruiz səyahətlər və digər).

9. Bu ərazilərdə təklif olunan turların və ekskursiyaların məhdud imkanlarla təmin olunması [31 səh. 357].

Bakı şəhərində Xəzərsahili ərazilərdə əcnəbi turistlərin daha çox üstünlük verdiyi turizm növünə dair sorğu keçirilmiş, onların bu əraziləri seçmə səbəbləri öyrənilmişdir. Sorğuda iştirak edənlərin fikirləri:

Cədvəl 3.1

rekreasiya-turizm növü	turistlərin seçimləri
kurort-sanatoriya	3%
ekskursiya-dərketmə	30%
istirahət-əyləncə	39%
idman	28%

Sorğuda ümumi olaraq 118 əcnəbi turist iştirak etmişdir. Onalardan 18%-i 16-25, 35%-i 26-35, 33%-i 36-45, 14%-i 46-55 yaş aralıqlarını əhatə edir. Bu turistlərin hamısı Bakı şəhərini seçməklə birlikdə digər rayonlarımıza da səyahətlər etdiklərini söyləmişlər. Sorğunun aparılması 2018 Formula 1 yarışlarının keçirilməsinə təsadüf etdiyindən idman məqsədli səfərləri seçən turistlərin sayı digər mövsümlərə nisbətən çox olması ilə seçilir. Digər tərəfdən Xəzərsahili sanatoriya-kurort müəssisələrinə əcnəbi turistlərin marağı olduqca azdır. Bunun əsas səbəbi Respublikamızda olan bu turizm növünün turistlərə tanıtılmasının düzgün aparılmamasıdır.

3.3. Xəzərsahili turizm-rekreasiya potensialının inkişafında dövlətin rolu

Xəzərsahili ərazilərdə bir çox rekreasiya turizm növləri geniş yayılmışdır. Buna görə də hər bir rekreasiya turizm növlərinə fərqli stimullaşdırma vasitələrini araşdırıb tətbiq etmək dövlətin əsas vəzifələrindəndir.

Respublikamızda son zamanlar turizmin stimullaşdırılması sahəsində Xəzərsahili ərazilərin turizm potensialının dünya ölkələrində tanıtılması, xarici turistlərin həmin ərazilərə səfərlərinin təşkili, turizmin bir çox növlərinin inkişaf etdirilməsi, yeni infrastrukturun yaradılması, bir çox hüquqi-normativ aktların qəbulu, turizmdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, turizm sahəsində bir çox beynəlxalq tədbirlər keçirilməsi, sərgilərin təşkil olunması və s. kimi layihələr həyata keçirilmişdir.

Respublikamızda dövlətin turizm iqtisadiyyatının prioritet sahəsi kimi rekreasiya turizmində fəaliyyəti aşağıdakılardan ibarətdir.

- rekreasiya turizminin inkişafına təsir edərək onun inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır;
- rekreasiya turizminin prioritet istiqamətlərini müəyyən edir və inkişafına dəstək verir;
- turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan turoperatorları, turagentlikləri və digər müəssisələri inkişafına şərait yaradır və onlara dəstək göstərir;

- Azərbaycanda rekreasiya turizminin olmasını şərtləndirən əlverişli ölkə imicini yaradır [21 səh. 108].

Respublikamızda Xəzərsahili bölgələrinə hər il yay turizmi başlamazdan əvvəl turizm potensialı olan rayonlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin hazırlıq səviyyəsini yoxlamaq həmçinin nəqliyyat infrastrukturunu, dənizsahili ərazilərdə gigiyenit təmizlik şəraitinin normalara uyğunluq səviyyəsini, müəssisələrin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını və s. məsələlərin həlli üzrə Nazirlik əməkdaşları ezam olunurlar.

2001-ci ildən etibarən Respublikamızda “Azerbaijan Review” jurnalı həmçinin “Turizm yenilikləri” adlı qəzeti buraxılmağa başlanılmışdır və rekreasiya turizmi ilə bağlı materiallardan geniş məlumatlar verilmişdir [30 səh. 275].

2002-ci il aprel ayında Bakı şəhərində ilk dəfə olaraq 5 ölkənin, 26 şirkətinin iştirak etdiyi AİTF Beynəlxalq turizm sərgisi keçirilmişdir. Məhz bu tarixdən etibarən hər il Bakı şəhərində bu sərgi təşkil olunur və burada iştirak edən ölkələr və həmin ölkələrdəki şirkətlərin sayı ildən ilə artır [30 səh. 275]. Bunun davamı olaraq 2002-ci ildən başlayaraq Respublikamız hər il dünyanın bir çox ölkələrində keçirilən beynəlxalq turizm sərgilərində iştirak etməyə başlamış və bu sərgilərin sayı hər il artmaqda davam etmişdir. Sərgidə iştirak edən yerli turizm şirkətləri xarici turizm şirkətləri ilə münasibət quraraq bir çox layihələrin həyata keçirilməsi haqqında əməkdaşlıq quraraq müqavilələr imzalayırlar [17 səh. 35].

Respublikamızda prezident tərəfindən turizmin inkişafına dair bir çox hüquq-normativ aktlar qəbul edilmişdir. Xəzərsahili ərazilərdə turizminin inkişafında 2002-2005-ci üçün nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafına dair qəbul olunan Dövlət Proqramının böyük rolu olmuşdur [30 səh. 272]. 28 avqust 2002-ci ildə imzalanan bu Proqram çərçivəsində Xəzərsahili ərazilərdə beynəlxalq standartlara cavab verən yeni məxmanxanalar tikilmiş, bir çox beynəlxalq şirkətlər tərəfindən investisiyalar yatırılmış və bunun nəticəsində Respublikamıza səfər edən turistlər sürətlə artmağa başlamışdır [31 səh. 358].

BMT-nin Ətraf Mühit Proqramının dəstəyi ilə 4 noyabr 2003 tarixində İranın paytaxtı Tehran şəhərində imzalanmış “Xəzər dənizinin ətrafının mühafizə edilməsi haqda Çərçivə Konvensiyası” Xəzər dənizinin ətraf mühitində yerləşən dövlətlərin

mütəxəssisləritərəfindən hazırlandı. Bu Konvensiyanın əsas məqsədi Xəzər dənizinin və dəniz ətrafında yerləşən ərazilərin çirklənməsinin qarşısının alınması, bundan əlavə Xəzər dəniz ehtiyatlarının mühafizə edilməsi, qorunması, bərpasına və səmərəli istifadə edilməsinə nail olmaqdan ibarət idi.

Konvensiya Respublikamızda 2006-cı il 5 aprel tarixində qüvəyə minmiş və Azərbaycanın Xəzəryanı ərazilərinin çirklənməsinin qorunmasında həmçinin dənizdə yerləşən canlı aləmin mühafizəsində, səmərəli istifadəsində və çoxaldılmasında böyük rolu olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq Respublikamızın Xəzəryanı ərazilərində rekreasiya turizminin inkişaf etdilməsində yeni mərhələ oldu [16 səh. 466].

Respublikamızda 2003-cü il sentyabrın 28-ində ilk dəfə olaraq birinci Turizm Filmləri festivalı təşkil olunub və bu festivalda turizmə aid olan çoxsayda işlər təqdim olunmuşdur.

2004-cü il 12 fevral tarixində inzalanmış və 2004-2008-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramı Respublikamızın prezidentinin müvafiq Sərəncamıyla təsdiq edilmişdir [17 səh. 95]. Bu Dövlət proqramı çərçivəsində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün kreditlər verilmiş, bir çox turizm obyektlərinin inşasına kömək göstərilmişdir. Bu proqramın tətbiqi nəticəsində ölkəmizdə rekreasiya turizminin inkişafı sürətlənməyə başlamış həmçinin Respublikamıza gələn turistlərin sayında artım hiss olunmuşdur [30 səh. 273].

Bu Dövlət Proqramı ilə birlikdə “Turizm və rekresiya zonalarında nümunəvi Əsasnaməsi” hazırlanmışdır. Buna görə də “Turizm və rekreasiya zonaları”nın müəyyənləşdirilməsi məqsədilə 2004-cü ilin yanvarında Nazirlik əməkdaşları rayonlara göndərilmişdir [31 səh. 359].

2006-cı ildə Respublikamızın turizm müəssisələrində fəaliyyət göstərən kadrların ixtisaslarının artırılması məqsədilə Bakı şəhərində Turizm İnstitutu fəaliyyət göstərməyə başlamışdır [web. 4].

2007-ci il fevral ayında “Azərbaycanın kurortları” Dövlət Proqramı haqqında Respublikamızın prezidenti Sərəncam imzalamışdır. Bunun nəticəsində regionlarda

kurort turizmi sürətlə inkişaf etmiş və yerli resurslar sayəsində bir çox mehmanxanalar tikilib istifadəyə verilmişdir [31 səh. 359].

2008-ci il iyul ayında Respublika prezidenti “Turizm-rekreasiya zonaları haqda nümunəvi Əsasnamənin” təsdiq edilməsi haqqında Fərman vermişdir [17 səh. 36]. Həmin il 2008-2016-cı illər üçün nəzərdə tutulmuş Azərbaycanın Turizminin inkişafına dair Dövlət Proqramı hazırlanmışdır və bu Proqram Xəzərsahili turizmin inkişafında yeni mərhələ oldu.

2009-cu il fevralında 2009-2018-ci illər üçün nəzərdə Azərbaycan Respublikasında kurortların inkişafına dair Dövlət proqramı qəbul edilmişdir.

2010-cu il aprel ayının 6-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2010-2014-cü illərdə turizm inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Sərəncam imzalamışdır. Bu Dövlət Proqramı nəticəsində turizm sürətlə inkişaf etmiş və Respublika iqtisadiyyatının ən önəmli sahələrindən birinə çevrilmişdir. Həmin Dövlət Proqramında qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsi mühüm məsələlərdən biri olduğu göstərilmişdir [31 səh. 360].

Respublikamızda hər il 27 sentyabr Ümumdünya Turizm Günü kimi qeyd olunaraq turizmin inkişafına dair bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Həmçinin həmin gün müxtəlif sərgilər də həyat keçirilməkdədir.

Son dövrlər bir çox xarici ölkələrdə Xəzərsahili ərazilərin tanıtılması məqsəsiylə info-turlar həyata keçirilmişdir. Respublikamızda da info-turlar təşkil olunmağa başlanılır. Bu turlar əsasən KİV və turizm üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Xəzərsahili bir çox ərazilərdə kadr potensialında çatışmamazlıqlar müşahidə olunmaqdadır. Bir çox rayonlarda işçi qüvvəsi əsasən xaricdən gətirilir. Dövlət tərəfindən xidmət sahəsində çalışan yerli işçi qüvvəsinə mexmanxana idarəçiliyi, yemək-içmək servisi təhlükəsizliyin təşkili və s. mövzusunda xüsusi ixtisasartırma kursları tətbiq edilməyə başlanmışdır. Həmçinin bir çox rayonlarda Türkiyədən gətirilmiş mütəxəssislər tərəfindən xüsusi ixtisasartırma kursları həyata keçirilmişdir.

Xəzərsahili bölgələrə səfər edən turistlər turizm xidməti haqqında məlumatlandırmaq məqədiylə bir çox ərazilərdə Turizm İnformasiya mərkəzləri fəaliyyətə başlamışdır. Abşeron yarmadasında Zuğulba qəsəbəsində fəaliyyət

göstərən Gənclik istirahət mərkəzində, həmçinin Bakının İçəri şəhər ərazisində Turizm İnformasiya mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Respublikamızda 2010-cu ildə Ekologiya ili elan olunmuşdur. Nəvbəti il Respublikamızda prezident İlham Əliyev tərəfindən 2011-ci ilin “Turizm ili” elan olunması turizmin inkişafında, yeni otellərin tikilməsində xüsusilə Bakı şəhərinin inkişafında mühüm göstəricilərdən biri oldu [31 səh. 361].

Qeyd olunan işlər əsasında Xəzərsahili ərazilərdə tarixi-mədəni abidələrin bir çoxu bərpa edilmiş və nümayiş məqsədi ilə turistlərin ixtiyarına verilmişdir.

Respublikamızda regionların sosial-istisadi inkişafına dair Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən silsilə Sərəncamın turizmə aid bəndində Respublikamızda bir çox rayonlarda turizmin inkişaf planı hazırlanmışdır. Xəzərsahili ərazilərdən isə Lənkəran, Astara və Masallı rayonları həmin inkişaf planında yer almışlar.

Respublikamızda keçirilən “Eurovision 2012” mahnı müsabiqəsi, həmçinin I Avropa idman oyunlarının (2015-ci ildə) keçirilməsi nəticəsində bir çox turistlər bu diyarı ziyarət etmiş və geniş turizm növlərindən istifadə etmişlər [31 səh. 117].

Respublikamızda turizmin inkişafı üçün mühüm şərtlərdən biri sahibkarlığın inkişafıdır. Bunun üçün Prezident İlham Əliyev tərəfindən sahibkarlar daima dəstəklənmiş, onlara güzəştli kreditlər verilməyə başlanmışdır.

2017-ci il 27 dekabr tarixində Respublika Prezidenti tərəfindən Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişaf Agentliyi yaradılması ilə nəinki Respublikamızın iqtisadiyyatının digər sahələri eləcə də turizmin daha da inkişaf etməsində böyük rol olacaqdır. Mühüm məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, vaxtilə verilmiş kreditləri sahibkarlar tərəfindən qaytarılması çox sevincli haldır. Beləki, sahibkarlar məsuliyyəti öz üzərində hiss ediblər həmçinin, bu kreditlər hesabına yeni müəssisələr açılmış və ya mövcud müəssisələr genişlənmiş və buna səbəb olaraq yeni iş yerləri açılmağa başlamışdır. Prezident növbəti ildə bu kreditlərin yenidən verilməsi və lazım gəldikdə artırılmasını qeyd etmişdir.

Turizmdə kadrların hazırlanmasında Turizm və Menecement Universiteti (2014-cü ildə Turizm Universitetinin bazası əsasında yaradılmış) mühüm rol oynayır.

Respublikamızda turizm sektorunda savadlı kadrların yetişdirilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır.

- Bakalavr təhsili almaq;
- Bakalavrdan sonrakı (təhsildə ikinci addım) mərhələ olan magistratura;
- Universitetdən sonrakı təhsil;
- Qiyabi təhsil üzrə kurslar;
- Müəyyən ixtisasın və ya yeniliklərin öyrənilməsi kursları;
- Doktorantura səviyyəsinin öyrənilməsi [19 səh. 246].

Qeyri neft sektorunun inkişafında turizmi gələcəkdə daha da inkişaf etdirmək yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasında, ölkəyə əcnəbi turistlərin gəlməsində ölkəmiz yerli və beynəlxalq səviyyədə tədbirlər görməyə maraqlıdır.

Ölkədə həyata keçirilən Dövlət Proqramları, layihələr, tədbirlər nəticəsində mövcud müalicə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmuş, həmçinin regionlarda fəaliyyət göstərən sanatoriya-kurort müəssisələri beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmışdır. Eyni zamanda sanatoriya kurort müəssisələrində təmir bərpa işləri aparılaraq cəlbədicili hala gəlmiş, sanatoriya-kurort müəssisələri fəaliyyətə başlaması ilə Respublika əhalisində bir çox xəstəliklərin (ürək, qan-damar, oynaq, sinir, vərəm, mədə-bağırsaq və s.) sayı azalmış, yeni iş yerləri açılmaqla əhalinin işsizlik problemi həll olunmağa başlamış, sanatoriya-kurort müəssisələrinin inkişafı ilə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı eləcə də sanatoriya kurort müəssisələrinə yaxın ərazilərdə yerli əhalinin məşğuliyyətinin yaradılması problemləri öz həllini tapdı.

Respublikamızda keçirilən bir çox Dövlət Proqramları, tədbirlər sərgilər nəticəsində ölkəmizə gələn turistlərin sayı hər il artsa da, ölkəmizdən xaricə gedən turistlərin sayından geri qalır. Dövlət Proqramlarının da əsas məqsədi yerli turistləri daxili turizm və rekreasiya müəssisələrinə yönəltmək və bura xarici turistlərin cəlb olunmasını təmin etməkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda turizmin inkişafının keçid dövrü baş verdi. Respublikamızda xüsusi olaraq Xəzərsahili ərazilərdə yeni mehmanxanalar, otellər, istirahət mərkəzləri, restoran, kafelər fəaliyyətə başladılar. Qeyd olunan turizm müəssisələrinin əksəriyyəti rekreasiya turizm ehtiyatlarının bazası əsasında yaradılmışdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması, siyasi nailiyyətlərimizin çoxalması, Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması və möhkəmlənməsi, bir neçə nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək eləcə də beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyinin edilməsi və digər bu kimi amillər nəticəsində Respublikamızın beynəlxalq turizmdə yer almasına və inkişafına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı turizmin tanıtılmasında dövlətin xarici ölkələrdə gördüyü bir çox tanıtım məqsədli layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində rekreasiya turizmi daha da inkişaf etmiş və perspektivli sahələrdən birinə çevrilmişdir.

Qeyri neft sektorunun inkişafı çərçivəsində turizm Respublikamızın iqtisadiyyatında əsas gəlirli sahələrdən biridir olaraq yer almışdır.

Respublikamızda turizmin ən inkişaf etmiş sahəsi rekreasiya turizmidir. Bunun əsas səbəbi Respublikamızın rekreasiya turizminin inkişafı üçün lazım olan təbii ehtiyatlarla lazımınca təmin olunmasıdır.

Disertasiyanın əsas məqsədlərindən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Xəzərsahili regionlardakı rekreasiya turizm potensialı olan əraziləri araşdırmaq həmin ərazilərin hansı rekreasiya turizminin inkişaf etdirmək potensialına malik olmasını təhlil etməkdən ibarətdir.

Xəzərsahi ərazilərdə rekreasiya turizminin inkişaf etməsində turistləri motivasiya etmək mühüm rol oynayır. Turistləri aşağıdakı səbəblər motivasiya edə bilər:

1. Xəzərsahili ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin mədəniyyəti, adət-ənənələri həyat tərəzi və qida növləri ilə tanış olmaq və öyrənmək;

2. Xəzərsahili ərazilərdə yerləşən turizm müəssisələrinin əyləncə növləri ilə tanışlıq restoran və kafelərin, yemək növlərini, ərazinin mənzərəsini müşahidə etmək;
3. Özünü yüksək səviyyəyə hiss etməyə şəraitin olması və beləcə turistin daha çox vəsait xərcləməsi;
4. Gündəlik həyat tərzini dəyişməklə istirahət etmək və stresdən uzaq durmaq;
5. Yerli regionun müxtəlif tamaşalarında, teatrlarında, karnaval və festivallarında iştirak etmək;
6. Ölkədə biznes qurmaq üçün mövcud olan potensialı öyrənmək;
7. Bu ərazilərdən shopping etmək, müxtəlif əl işləri, suvenir və hədiyyələr almaq;
8. Xəzər dənizindən çimərlik məqsədilə istifadə etmək, həmçinin burada idman etmək;
9. Müalicə-sağlamlığa cəlb olunmaq;
10. Dini ocaqları ziyarət etmək;
11. Tarixi-mədəni abidələrə dərkətmə turizmini məqsədilə baş çəkmək;
12. Qohumlar, dostlar və tanınmış insanlar ilə görüş keçirmək.

Respublikamızda Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizmini inkişaf etdirilməsi burada yaşayan əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində birbaşa təsiri vardır. Belə ki, bu regiona gələn xarici turistlərin sayını artırmaqla nəqliyyat sektorunun gəlirinin artması, fəaliyyət göstərən turizm rekreasiya müəssisələrinin gəlirlərinin artması, həmçinin yerli əhəlinin turistlərə yeni xidmətlər təklif etməsi nəticəsində əhəlinin həyat səviyyəsi yüksəlir, işsizlik problemi öz həllini tapır. Buna görə də nəinki Xəzərsahili bölgələrdə, eləcə də Respublikamızın digər ərazilərində də rekreasiya turizmini inkişaf etdirmək olduqca perspektivlidir.

Respublikamızda Xəzərsahili ərazilərdə preslektivli rekreasiya turizm sahələrini inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Son dövrlərdə Respublikamızda idman yarışlarının keçirilməsi nəticəsində bu ərazilərdə bir çox idman yarışları təşkil olmuş və bu yarışlar nəticəsində ölkəmizə bir çox turistlər səfər etmişdir. Xəzərsahili ərazilərdə də digər idman növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün infrastruktur qurulmalı, turistlərdə bir çox növdə fərqli xidmət növləri təklif olunmalıdır.

Beləliklə, rekreasiya turizminin inkişaf etdirilməsi nəticəsində Azərbaycana olan faydaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Ölkəmizə valyuta gəlməsini təmin edir;
2. İşsizliyi aşağı salar və məşğulluq səviyyəsini artırır;
3. Vergi gəlirini artmasına səbəb olur;
4. Milli gəlirin artmasına xidmət edir;
5. Tarixi və təbii ərazilərimizin qorunmasını və onların inkişaf etdirilməsini təmin edir;
6. Fərqli mədəniyyətləri olan insanların bir-birini tanımasına, mədəniyyətlərarası dialoqların qurulmasına şərait yaradır.

Disertasiya işindən belə nəticəyə gəlirik ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı çərçivəsində Respublika iqtisadiyyatının digər sahələrini inkişaf etdirilməsində turizm ön paya sahibdir. Buna görə də nəinki Xəzərsahili ərazilərdə, həmçinin Respublikamızın digər ərazilərində də müalicə-sağlamlıq turizmini, dini turizmi, qış turizmi, qolf turizmi, ekoloji turizm, daiving və digər turizm növlərini inkişaf etdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abadov M.K. - “Azərbaycanın turizmi və onun inkişaf problemləri” - “Şərq-Qərb” - Bakı 2014 - 248 səh.
2. “Azərbaycan kurortları” Dövlət Proqramı - “Xalq” qəzeti - 28 fevral 2007-ci il.
3. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Qanunvericiliyi toplusu- Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş tarixi-mədəniyyət abidələri. II cild – “Avrasiya press” - Bakı 2011- 500 səh.
4. “Azərbaycan Turizmi; bugün və sabah” - Beşinci Respublika elmi-praktiki konfransı materialları - Bakı 2016 – 234 səh.
5. “Azərbaycanın Milli Parkları” - Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi - Bakı 2007;
6. Bilalov Bahadur - “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi” - “Mütərcim” -Bakı 2006 – 280 səh.
7. Budaqov B.Ə. – “Sovet Azərbaycan təbiəti” -“ELM” -Bakı 1988 - 126 səh.
8. Dərgahov Vüqar – “Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya ehtiyatlarının iqtisadi-coğrafi cəhətdən qiymətləndirilməsi”-Bakı 1999 – 30 səh.
9. Dərgahov V.S. Rekreasiya - turizm ehtiyatları “MBM” mətbəəsi - Bakı 2008– 214 səh.
10. Əlirzayev Əli Qəmbərli oğlu – “Turizm iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” – “İqtisad Universiteti nəşriyyatı” - Bakı 2011 - 494 səh.
11. Əlirzayev Ə.Q, Aslanova S.İ. – “Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri” – “Adiloğlu” - Bakı 2006 - 164 səh.
12. Əliyev R.N. – “Alternativ Enerji və Ekologiya” - “Təşəkkür” -Bakı 2015– 368 səh.
13. Əsgərova Ə.T, Bilalov B.Ə, Gülalıyev Ç.G. – “Ekoloji turizm” – “Adiloğlu” -Bakı 2011- 276 səh.
14. Göyçaylı Ş.Y. – “Coğrafiya və coğrafi ekologiya problemlərinin nəzəri və metodoloji aspektlər” – “Ulu” -Bakı 2004 – 268 səh.

15. Heydərov Şahsuvar – “Turizmdə nəqliyyat xidmətlərinin təşkili”- “Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi MMC”, Mingəçevir 2011 – 148 səh.
16. Hüseynova Lətifə – “Anam Xəzərim” – “Şərq-Qərb” nəşriyyatı -Bakı 2015 – 520 səh.
17. Hüseynov İlqar, Əfəndiyeva Nigar – “Turizmin əsasları” -“Mars -Print NPF” -Bakı 2007 – 442 səh.
18. İsmayılov Çingiz – “Xəzər dənizinin və sahilələri ərazilərinin ekologiyası” - “Ayna Mətbu Ev” - Bakı 2005 – 127 səh.
19. Kasumov Rəfət – “Beynəlxalq turizm bazarı” – “İqtisad Universiteti nəşriyyatı” - Bakı 2012 – 270 səh.
20. Məmmədov C.A., Soltanova H.B, Rəhimov S.H. – “Beynəlxalq Turizm Coğrafiyası”-“Mütərcim” - Bakı 2002 - 547 səh.
21. Məmmədov Elşən- “Azərbaycanda turizm bazarının formalaşma və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri” – “Gənclik” nəşriyyatı-Bakı 2013 – 172 səh.
22. Məmmədov Q., Cəlilov M. – “Ekologiya, ətraf mühit və insan” - “ELM” - Bakı 2006;
23. Məmmədov Q.Ş. - “Azərbaycan: ekoturizm potensialı” II cild - “Şərq-Qərb” - Bakı 2012 - 420 səh.
24. Musayev Z.S, Məmmədov K.M., Zərbəliyev M.S. - “Su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə olunması” – “Təhsil” - Bakı 2009– 376 səh.
25. Mustafayev R.S. – “Xızı-Siyəzən bölgəsinin tarixinə dair arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar”- “Xəzər Universiteti nəşriyyatı” - Bakı 2011 – 284 səh.
26. Nəbibəyli Ziyadxan – “Ekologiya və fəvqəladə hallar”-“AzTU” - Bakı 2012 – 380 səh.
27. Qasımov Əbdül-“Xəzər dənizi planktonunun ekologiyası” – “Adiloğlu” - Bakı 2004 – 550 səh.
28. Qobustan minilliklər kitabı “ IRS Publishing House” -Dubai 2014,175 səh.
29. Rəhimov Sabir – “Beynəlxalq turizmdə işlənən termin və anlayışların izahlı lüğəti” – “CBS” – Bakı 2011 - 363 səh.

30. Rəhimov Sabir - “Turizm-Ekskursiya işinin təşkili” – “Mütərcim” -Bakı 2004 – 312 səh.
31. Soltanova Həbibə – “Azərbaycan Respublikasında Turizm və onun inkişafı”- “AzTu” - Bakı 2015 - 475 səh.
32. Salmanov M.Ə, Tağıyev S., Hüseynov A. – “Qızılağac körfəzi - Dövlət Təbiət Qoruğu” -Bakı 2011 – 230 səh.
33. Sultanov R.L., Sadıqova N.A., Ataşova Ü.E. – “Ümumi Ekologiya” – “Bakı Universiteti nəşriyyatı” -Bakı 2010 – 384 səh.
34. “Xəzərin əsrarəngiz balıqları (Amazing Caspian Fishes)” – “Bəşər-XXI nəşriyyatı” - Bakı 2003 – 164 səh.
35. Yeganlı Siyavuş Teymur oğlu, Hacıyev Emin Məmmədiyə oğlu – “Turizm”-ABU - Bakı 2006 – 324 səh.
36. Yusifov E.F., Hacıyev V.C. – “Hirkan Biosfer Rezervatı” – “El-Alliance” - Bakı 2004 – 145 səh.

Xarici Ədəbiyyatlar

- 37.Преображенский В.С., МироненкоН.С.-“Теоретические основы рекреационной географии”Наука 1975;
38. Sağcan M.- “Rekreasyon ve Turizm-Cumhuriyet Basımevi”-İzmir 1986
- 39.Karaküçük S.,“Rekreasion-boş zaman değerlendirme”, Üçüncü basım, Bağırğan yayımevi, Ankara-1999;
40. N.Kozak, M.Kozak,M.Kozak -“Genel turizm. İlkeler-kavramlar”-Detay yayıncılık-Ankara 2014.

İnternet resursları

- 1.www.mtc.gov.az - Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
- 2.www.ardda.gov.az - Dövlət Dəniz Agentliyi
- 3.www.azal.az- Azərbaycan Hava Yolları
- 4.www.atmu.edu.az – Azərbaycan Turizm və Menecmet Universiteti
- 5.www.eco.gov.az- “Azərbaycanda turizm”

6. www.stat.gov.az -Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
7. www.azerbaijanis.com- “Azərbaycanın turizm potensialı”-
8. www.hotelmule.com- “Tourism problems, challenges and Solutions”
9. www.azerbaijan.travel-“Azərbaycanda olan turizm”
10. www.economy.gov.az - İqtisadiyyat Nazirliyi
11. www.ansef.gov.az - Regionlarda Dövlət Proqramı
12. www.anl.az-“Azərbaycanın daxili turizm potensialı”
13. www.azerbaycaninfo.az-“Regionların Sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolu”
14. www2.unwto.org - World Tourism Organization

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra turiz sektoru daha da inkişaf etməyə başlanmışdır. Bundan əlavə son dövrlərdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi nəticəsində turizmin daha da inkişafında, yeni turizm növlərinin yaranmasında yeni mərhələ oldu. Turizmin inkişaf etməsi Respublika iqtisadiyyatının digər sahələrinin inkişaf etməsinə və bunun nəticəsində büdcə gəlirlərinin daha da artırılmasına daha da təkan verir.

Son dövrlərdə Respublikamızın iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində turizm böyük rol oynayır. Rekreatsiya turizmi Respublikamızın turizminin əsas tərkib hissəsi olmaqla yanaşı turistlərin cəlb olunmasında, digər turizm növlərinin inkişaf etdirilməsinə səbəb olur. Respublikamızda rekreatsiya turizminin inkişaf etməsinin əsas səbəbi burada mühüm rekreatsiya-turizm ehtiyatlarının olması ilə əlaqələndirilir.

Son dövrlər dünya ölkələrində olduğu kimi Xəzərsahili ərazilərdə də 3S modelinin (sea-dəniz, sun-günəş, sand-torpaq) inkişaf etdirilməsi daha diqqət mərkəzindədir. Beləki, bu ərazilərdə dəniz suyundan düzgün istifadə etmək eləcə də günəş şüaları mövcud olan ərazilərdə rekreatsiya turizm növünün tətbiqi və müalicəvi torpaqların, dəniz qumunun qorunmasına böyük önəm verilmişdir.

Xəzərsahili regionlarda rekreatsiya turizmini daha da inkişaf etdirmək məqsədilə dövlət tərəfindən sahibkarlara bir sıra dəstək göstərilmiş, onların bu sahəyə daha da maraq göstərmələrinə şərait yaradılmışdır. Bunun üçün lisenziya şərtləri sadələşdirilmiş, vergilər azaldılmış, sahibkarlara güzəştli kreditlər vermiş və digər işlər həyata keçirilmişdir.

Xəzərsahili ərazilərdə rekreatsiya turizminin inkişaf etməsi nəticəsində buradakı təbii komponentlərin daha çox diqqət mərkəzində olmasına, həmçinin buradakı tarixi-mədəni və təbiət abidələrinin qorunmasına eləcə də bərpasına imkan verir. Buradakı bir çox canlı aləmin qorunması, onların nəslinin kəsilməsi təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər görülmüş, onların növlərinin artırılmasına başlanılmışdır.

Bu ərazilərinin bitki və heyvanat aləminin məhv olunması nəticəsində buranın təbii ekzotikliyinə pozulması, və bunun nəticəsində turistlərin maraq dairələrindən kənarda qalmasına səbəb olacaqdır. Məhz buna görə Xəzərsahili bir çox ərazilərin antropogen təsirlərdən qorunması məqsədilə qoruqlar, yaraqlıqlar, Milli Praklar yaradılmış və bur ərazilərin bərpasına diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat mövzusunun əsas məqsədi Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrində turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə yollarını müəyyən etməkdir.

Tədqiqat işinin vəzifələri aşağıdakılardır.

- Azərbaycanın turizm-rekreasiya potensialını araşdırmaq;
- Xəzərsahili regionda turizmin inkişafının infrastruktur təminatını araşdırmaq;
- Xəzərsahili regionun turizm-rekreasiya təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyətini göstərmək;
- Xəzərsahili regiondakı rekreasiya-turizm növlərini araşdırmaq və onlardan turizmdə istifadə imkanlarını üzə çıxarmaq;
- Xəzərsahili regionda mövcud olan turizm-rekreasiya potensialını araşdırmaq və ondan səmərəli istifadə üsullarını müəyyən etmək;
- Xəzərsahili regionun rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodlarını təhlil etmək.
- Xəzərsahili turizm-rekreasiya potensialının inkişaf etdirilməsində dövlətin rolunun artırılması mexanizmlərini müəyyən etməkdir.

Tədqiqat işində elmi yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycanda rekreasiya turizim potensialının müasir dövrdə vəziyyətini araşdırılmışdır;
- Tədqiqat işində Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində mövcud olan rekreasiya ehtiyatları araşdırılmışdır;
- Azərbaycanın Xəzərsahili rekreasiya turizm potensialı təhlil edilmişdir;
- Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrindəki rekreasiya turizminin inkişafı üçün perspektivli ərazilər aşkara çıxarılmışdır;

- Respublikamızın Xəzərsahili ərazilərində rekreasiya turizminin regional inkişaf xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir;
- Xəzərsahili ərazilərdə turizm-rekreasiya potensialının inkişaf etdirilməsində dövlətin rolu konkretləşdirilmişdir;
- Xəzərsahili regionlarda turizm-rekreasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə yolları müəyyən edilmişdir.

Disertasiya işi ilk olaraq mündəricat sonra isə giriş, 3 fəsildən, 7 paragrafdan, nəticə və təkliflərdən, son olaraq isə ədəbiyyat siyahısı və internet resurslarından ibarətdir.

Disertasiyanın birinci fəslidə turizm rekreasiya ehtiyatlarının tətqiqinin nəzəri-konseptual mövzuları müzakirə edilmişdir. Bu fəsildə ilk olaraq Azərbaycanın turizm-rekreasiya potensialı haqqında ümumi məlumat verilmiş, Respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində rekreasiya turizminin inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Sonra isə Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizminin infrastruktur təminatı araşdırılmış və bu ərazilərdə turizm rekreasiya təsərtüfatının iqtisadi əhəmiyyəti təhlil edilmişdir.

Disertasiya işinin ikinci fəslində Xəzərsahili ərazilərdə rekreasiya turizm ehtiyatlarından istifadəsinib müasir vəziyyəti araşdırılmış və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir. Xəzərsahili ərazilərdə yayılmış rekreasiya turizm növləri müəyyən olumuşdur. Sonra isə bu regionun turizm-rekreasiya potensialı təhlili edilmiş, rekreasiya turizmin inkişaf perspektivləri araşdırılmış, və mövcud olan turizm rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirmə mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir.

Disertasiya işinin üçüncü fəslində isə Xəzərsahili bölgədə turizm-rekreasiya ehtiyatlarından istifadəsinin səmərəliliyinin təmin olunması yolları təhlil edilmiş, bu regionlarda turizm-rekreasiya potensialından səmərəli istifadə üsulları müəyyənləşdirilmiş və həmin ərazilərdə rekreasiya turizminin inkişafı üçün dövlətin həyata keçirdiyi siyasət qeyd edilir.

Disertasiya işində “Nəticə və təkliflər” adlanan bölməsində isə aparılmış araşdırmalardan əldə edilmiş nəticələr qeyd edilmiş və bir sıra təkliflər verilmişdir.

Sonda isə istifadə edilmiş 40 Azərbaycan və xarici ədəbiyyatları və 14 internet resursları qeyd edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

В последнее время в нашей Республике в результате проведенных реформ в секторе туризма, как и в других сферах туризма рекреационный туризм также бы развит, но в то же время, сдвиги произошли в бюджетной системе нашей Республики. В результате концентрации важнейших в Прикаспийском регионе потенциальных возможностей для развития рекреационного туризма в Республике, многие рекреационные туристические предприятия функционирующие здесь, стали причиной быстрого развития. На указанных территориях, в функционирующих предприятиях предлагаются услуги в соответствии с современными стандартами.

Была учтена актуальность темп в проведенном исследовании под названием "Оценка и анализ потенциального Прикаспийского Азербайджанского рекреационного туризма" прокомментированы теоретические и методологические основы запасов, их современное состояние и роль туризма. Также для развития туризма на территориях. Прибрежной рекреационной территории были рассмотрены перспективные пути их развития.

SUMMARY

As a result of the reforms carried out in the tourism sector of the Republic of Azerbaijan in recent years, recreation tourism has also developed as in other areas of tourism, and at the same time, progress has been made in the budget system of the Republic of Azerbaijan. As a result of the consolidation of significant potential resources in the Caspian region for the development of recreation tourism in our republic, many tourist-recreational places have been founded here, and this has led to a faster development. In the tourism and recreational facilities functioning in the above mentioned areas, modern facilities are equipped with the latest equipment.

The topic of the research on "Analysis and Evaluation of Caspian tourism-recreation potential in Azerbaijan" has been taken into consideration. Theoretical and methodological foundations of the existing tourism and recreational resources in the Caspian region, their current state and their role in the development of tourism were considered. Also prospective areas for development of recreation tourism in the Caspian region were identified and ways of their development were investigated.